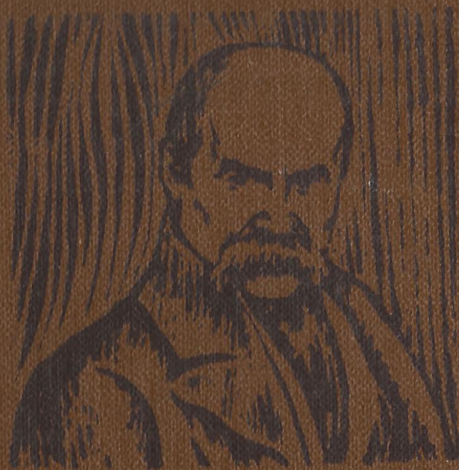

821/4771'06
i-18

ОКСАНА
ИВАНИЧКО

ВЕЛИКИЙ ШУМ

НАЙДОВШИЙ ДЕНЬ

НЕСПОДІВАНИЙ СТАРТ

(Це розповідає Юрко)

Стюардеса була зовсім як артистка в кіно. Наче весь час грала свою роль, знаючи, що всі на неї дивляться. А сама вона поглядала на всіх байдуже, гордовито. З-під синьої пілотки вибивались жовті кучері. Напевне, вона французенка, і мені не хотілося виявитись перед нею недосвідченим хлопцем, який вперше сів у літак. Я вирішив поводитися так, наче мені це все не першина і взагалі я старий морський, чи то пак, повітряний вовк,— отже, перш за все нічому не дивуватися, хоча мене, звичайно, нестерпно все цікавило і дивувало. Адже насправді я летів уперше.

— Юрко, як ти перенесиш літак? Дивись, тут заготовано пакети,— зауважив недоречно ще й підморгнув мені Вадим саме тоді, коли біля нашого ряду стояла ця артистка-стюардеса.

— Можеш не турбуватися. Для мене що літак, що машина — ніякої різниці,— відповів гордо я, вмощуючись у кріслі і відхиляючи перед собою столик.

Артистка зникла, а потім з'явилася з тацею в руках, на таці були цукерки, звичайні «Театральні» карамельки. Вона почала мовчки всім простягати тацю. Я відмовився.

Хоча, по правді, я люблю солодощі, та хіба я малий, щоб починати з цукерок такий політ? А Вадим узяв. Взагалі одразу було видно, що він летить уперше. Він крутився, скрізь заглядав: і під крісло, і в кишені чохла, і на полицки, базикав без упину, дивувався, сміявся,— одне слово, поведив себе зовсім не як доросла людина.

Так само мовчки, як розносила цукерки, артистка-стюардеса передала аркушик паперу. Чудовий аркушик. На одній половинці текст було написано по-російськи, на другій — по-англійськи. Я дуже хотів узяти на згадку цей листок, але в кінці на ньому стояло:

«Передайте, будь ласка, далі». — «Please, passe one».

І тому я швидко вийняв блокнот, який сунула мені на аеродромі мама, і переписав усе, що там було.

Москва — Париж. (Так, справді, ми летіли через Париж!.. Мені не тільки засміялися, як Вадимові, а підстрибнути захотілося, але я, звичайно, стримався.)

Командир корабля — Климович.

Бортпровідниці — Тетрушева,

Шокіна,

Можар (певне, наша стюардеса — Можар, вона явно з Парижа).

Літак Ту-104.

Висота польоту — 9000 метрів.

Швидкість польоту — 750 км/год.

План польоту:

Рига — 10.06

Копенгаген — 11.10

Амстердам — 12.02

Брюссель — 12.15

Париж — 12.40

Так, це все була достеменна правда. Ми прокинулись о 5-й ранку, о 6-й виїхали на автобусі, о 8.30 сіли в літак, цей чудесний Ту-104, і о 12.40 маємо бути в Парижі!!!

Я не розумів, як можуть хлопці у такі хвилини смоктати цукерки і так гомоніти, немов їдуть з Києва до Мотовилівки. Я передав аркушик далі і вже не відривався од вікна. Ми знімались над Москвою. Раптом стюардеса промовила по-російськи чітким, байдужим, як і її вигляд, голосом:

— Будь ласка, застебніть ремені! — і повторила це по-англійськи.

Товстий Вадим завовтузився, бо ніяк не міг застебнути на животі ремені, прикріплені до крісла. Я вирішив не бути слабкодушним і взагалі не одягати цього пояса.

— Юрко, допоможі, я щось не знайду один кінець.

Я презирливо знайшов йому цей кінець, подумавши одночасно, що, напевне, стюардеса не французенка, а англійка. І в ту ж мить вона підійшла до нашого ряду і зовсім уже іншим тоном, просто, по-російськи сказала:

— Юро, ви краще одягніть, адже зараз ми набиратимемо висоту.

Я почервонів і промовив:

— Я ніколи не одягаю.

Вадим штовхнув мене в бік і тихенько спитав:

— Може, ти не вперше летиш у Париж?

Я хотів показати йому кулак, але своєчасно збагнув, що крім нас тут ще багато людей, до того ж іноземців, бо чути

було і французьку, і англійську, і ще якісь зовсім не знайомі мені мови. Але більшість цих пасажирів-чужинців уткнулися в газети та журнали або, напівлежачи в кріслах, дрімали.

Щоб оце я заплющив очі?! Мені хотілося все побачити, роздивитись усі ті міста, річки, моря, над якими ми пролітали, але ми знялися вгору, і спочатку нічого не було видно, крім хмар, хмар і хмар. Вони здавалися нагромадженням снігових і льодових гір, і ми немов опинились на Далекій Півночі у царстві андерсенівської Снігової Королеви. Мелькали прогалини холодної блакиті, видно було зовсім блідий місяць, і я раптом згадав вірш, що чув від мами,— вона інколи наодинці замислено скаже один-два рядки:

Над морем місяць уставав солдатом
І просторінь шляхів охороняв.

Ми летіли вище хмар, і земля тільки іноді з'являлася десь далеко, долі. Гурти сивих хмар громадилися, линули в якомусь незнайомому, фантастичному світі, і я уявляв, що в ньому живуть незнані велетні, їх тільки не видно за тими клубами хмар, але ці велетні женуть їх, розсовують, знову збивають до купи. Мені здавалось — шумить не мотор нашого літака, а там, у світах, лунає велична музика вітрів і хмар.

Я зовсім замріявся біля вікна, та від нього одірвав мене оклик Вадима:

— Бери ж! Незручно примушувати чекати.

Стюардеса розносила маленькі таці з спідачком.

— Пробачте,— промовив я, не дуже ловко беручи свою, але стюардеса всміхнулась, як уже знайомому, і я побачив, що зовсім вона не схожа на артистку — звичайна наша дівчина. Я вже більш нічого не удавав, а так само, як і Вадим, швидко знищив свій сніданок і не відмовився од другої чашечки кави.

Мені хотілося побачити, хоча б згори, Ригу, але й над нею ми пролетіли дуже високо, і тільки над Копенгагеном, чи то літак трохи знизився, чи хмари розійшлися,— раптом я побачив і море, і весь Копенгаген.

Тут жив Андерсен. Я так любив у дитинстві його казки. Спочатку їх читала мені мама, потім я сам читав багато разів, і мені дуже подобалося, що в Копенгагені, як розповідала мені мама, у морі коло самого берега є пам'ятник русалочці. Ну, не пам'ятник, а статуя. Я зрадив, що з літака видно місто — гостроверхі будинки, канали. Я припав до віконного скла, мені так хотілося, щоб потім я міг розповісти

мамі: «А я бачив андерсенівську русалочку», але, чесно, я її не побачив. Хлопцям я про це нічого, звичайно, не сказав, вони б тільки сміялися.

І знову нас з усіх боків огорнуло небо, в мене трохи стомилися очі, і я не те щоб заснув, а був у якомусь напівсонному стані. Адже ми полягали вчора дуже пізно, бо гуляли по Москві, а о п'ятій мене вже збудив Вадим, треба було їхати на аеродром.

Вадим спав. Я подумав, що він дуже симпатичний хлопець, навіть коли тільки глянеш на його кругле добродушне обличчя, одразу проймаєшся до нього приязню. Власне, всі мої нові товариші славні. Я одразу став з ними, як з своїми, хоч я один був новенький, не москвич, та ще й наймолодший, але ніхто цього не підкреслював. Вадим, мабуть, уже через свій характер з першого дня почав турбуватися, щоб я не проспав, щоб як слід попоїв, займав для мене чергу, коли ми одержували документи і гроші. Та я знаю, так завжди буває в усіх оркестрах, гуртках. А хіба не так було і в піонертаборах? Тільки зібрались — усі вже на «ти», усі свої, ну, не без того, щоб когось не розіграти, не посміятися, але я не пам'ятаю, щоб з кимось посварився серйозно.

І в цьому оркестрі, з яким я так несподівано вирушив: у надзвичайну закордонну мадрівку, як у кожному гурті, були різні хлопці з різними вдачами, нахилами, я їх ще мало знав, але початок був доброзичливий і веселий.

Усі, звичайно, трохи хвилювалися, бо їхали вперше за кордон. Хвилювались, як пройдуть наші виступи, хвилювались, що, на превеликий сором, крім нашого диригента і керівника Слави, і піаніста «очкарика» Жені, та ще старости Григорівича, ніхто з нас не знав добре англійської мови, а всі ж її вивчали!

Григорівич був «вільний кларнет» і соліст співу. Як навмисне, кларнет такий тонкий, ніжний, і Григорович добре грав на ньому, а сам співав басом! Він був старший за решту і похмуріший, а може, це здавалося тому, що він турбувався про все та про всіх, був завжди заклопотаний і завжди перебільшував всілякі труднощі. Наш музкерівник і диригент Слава — його всі звали «Славочка», навіть коли сперечались з ним, ні в які практичні справи не втручався і, як казали жартома хлопці, був трохи «стукнутий». Крім музики, його ніщо не обходило. Мені якраз це в ньому й подобалось. Хлопці розповідали, що хоч йому вже двадцять п'ять років, він ще ні разу не був закоханий, бо жодна дівчина, яка починала його цікавити, не мала абсолютного слуху. Коли під час репетиції хтось «скіксував» або «вихоплю-

вався», у Славочки вмить ставало таке обличчя, наче йому на ногу наступили або враз заболів нестерпно зуб, і винний почував себе до того ніяково, що готовий був зникнути з очей. Славочка ніколи нікого не хвалив, а коли казав «нічого» — це вже було дуже добре.

Я цього не знав, і коли він, прослухавши мене, сказав «нічого», я трохи скис, але Вадим — перший тромбон — з одвертою заздрістю сказав: «От здорово Славочка Запорожця прийняв!» — і пояснив звички Славочки.

Я був один з України, і мене одразу почали звати «Запорожцем». Що ж, я нічого не мав проти! Змалку запорожці були моїм ідеалом, я любив читати не тільки «Тараса Бульбу», а й «Історію запорозького козацтва», але я нікому не казав, що я читаю і що люблю, одне добре знаю — те, що проходили в школі, я читати не любив.

Спочатку мені здавалося, що Григорович надто багато дозволяє собі зі Славочкою, наказує йому, робить зауваження, звичайно зв'язані не з музикою, а взагалі. Незабаром я зрозумів, що це від турботи за нього. Потім Вадим мені сказав, що вони з одного дитбудинку і в армії разом служили.

Другий соліст співу — співали тільки двоє — гітарист Коля. Він працював на заводі, вчився в інституті на вечірньому відділі і ще встигав грати в цьому самодіяльному молодіжному оркестрі. Він був довгий, худий, але дуже сильний; без усяких нагадувань і метушні він переносив усю «кухню» ударника, захопивши ще кілька чемоданів з речами, кому б з хлопців вони не належали. Здається, тільки за нього одного Григорович не турбувався, навпаки, був цілком спокійний, коли щось доручав саме Колі.

Одразу я відзначив також «очкаріка» Женю, акомпаніатора-піаніста. Ну, як піаніст, він вважав себе вищим класом, і, на мою думку, тільки він один тримався трохи пихато, скрізь, до речі й не до речі, намагався показати свою вченість і обізнаність у всьому. Коли Григорович розповів план поїздки, Женя одразу спитав:

— А Ніагара? Ніагару ми побачимо? Якщо не будемо на Ніагарі, не варто їхати.

Григорович з ним не церемонився і тільки сказав, махнувши рукою:

— Помовч, дай про діло поговорити.

Женя закопчив губу, але коли ми сідали в літак і Григорович з Колею вмоцували саксофони, я знову чув, як він спитав:

— А коли ми будемо на Ніагарі?

Мені самому кортіло знати, чи побачимо ми Ніагару, але хіба я більше за всіх хочу побачити? Всі хочуть, але ж не лізуть, коли люди зайняті.

Взагалі, поки що мені подобалися всі музиканти, усі були рівні між собою, і навіть Славочка поза репетиціями лишався нарівні з усіма. Я дуже хотів не підвести їх!

Зараз майже всі задрімали. Тільки Григорович не спав і з заклопотаним лицем то переглядав свою папку, то позирав на Славочку, який дуже зблід і, мабуть, не дуже добре почував себе в польоті. Та ще не спав наш акордеоніст Шура, який уже познайомився з стюардесою, звав її просто Танюшею і стояв з нею в хвості літака біля речей, де лежала наша музична зброя. Шура, певне, плів щось веселе, «сорок бочок арештантів», бо Таня ледь стримувалася, щоб голосно не розсміятися, але час від часу пирхала. У мене був дуже хороший настрій, але я все-таки втомився і задрімав по-сравжньому, навіть уві сні не перестаючи дивуватись і не вірити в реальність усього того, що трапилось зі мною.

* * *

Це все трапилось того літа, коли я закінчив школу.

Що гріха таїти! Більшість учителів, я певен, полегшено зітхнули, що нарешті здихались мене, а коли б вірили в бога, то й перехрестилися б, особливо ті, які дивувались і, мені здається, навіть були незадоволені і розчаровані, що іспити я склав цілком пристойно.

Справді, оцінки на іспитах були далеко кращі, ніж протягом року і в табелях. А втім, в атестаті вивели середні — досить-таки посередні. Мамі було обидно, що в неї такий посередній сип, але вона казала, що не вірить своєму щастю, коли тримає хоч такий мій атестат у руках.

У мого кращого друга Льончика була приблизно така ж картина, і його мати казала: «Куди ви зможете поступити з вашими задріпанними атестатами?»

Мама весь час заводила розмови про моє майбутнє. Мене від цих розмов нудило, бо я знав, що цього року я нікуди поступати не зможу. Але я мовчав. Як я міг сказати, що хочу грати і тільки грати!

Вона це відчувала і кляла мій оркестр, мій тромбон, який подарувала позаторік.

Я вже грав два роки у районному піонерському оркестрі і на трубі, і на баритоні, але ж тромбон — це був шик! Коли його видовжуєш правою рукою, коли його зводиш угору! От у симфонічному інколи всі тромбони вгору — і

вони солірують! Це так здорово, так красиво! Після того як мама послухала в філармонії «Болеро» Равеля (а я її питовхнув тихенько в тому місці, щоб вона не пропустила, коли всі тромбони грають), мама погодилась купити мені тромбон з умовою, що ніяких скандалів у школі вже не буде. Я міг пообіцяти за себе і пообіцяв. Але хіба я міг пообіцяти за директора, за фізичку, за українку та інших? Хіба вони коли зважали на наш оркестр і мої обов'язки? Завжди виходило так, що я, староста оркестру, повинен був або зривати репетиції чи навіть виступи і підводити весь колектив, або пропускати свої власні заняття в школі. Самі дорослі без кінця говорять про почуття обов'язку перед колективом, але коли доходить до діла, вважають, що я повинен бути егоїстом і думати тільки про себе, про свої уроки, свої обіцянки.

Звичайно, я ніколи не підводив оркестр. У десятій клас я перейшов з переекзаменовкою. Фізичку, на жаль, у нас викладав не той учитель, що приймав у мене потім іспит, і, не знаючи, хто я такий, поставив п'ять. Він думав, що я через хворобу не тримав іспит з усіма, і питав цілком спокійно, хоч і багато. А протягом року у нас була фізичка, ще зовсім молода і дуже противна. Хлопці вже розповідали, що вона гадала лишитись при університеті і за найбільшу кару і несправедливість вважала те, що її послали викладати в школу. Ніхто її в класі не любив, навіть дівчата, хоча з усіма молодими учительками наші дівчата дружили. Нова фізичка на уроках не пояснювала, а тільки на всіх горлала і півкласу виганяла в коридор. Не можна сказати, щоб я зовсім не знав і не любив фізики, але якраз відбувалися комсомольські конференції і наш оркестр весь час запрошували грати. Наш районний піонерський оркестр уже мав славу, а я ж був, по-перше, староста, по-друге, перший тромбон. «Батя», наш керівник, мене б убив, коли б я не з'явився хоч раз!

Мама розсердилася, що я не готуюсь до іспитів і знову біжу в Будинок піонерів, і подзвонила директорці додому: «Що ви робите? У хлопця ось-ось іспити, а ви зриваєте підготовку». Але, напевне, мамі знову нагадали, що вона «відірваний від життя кабінетний учений», «не розуміє громадських обов'язків» — це моя мама! Вона тільки трахнула телефонною трубкою і червона, як обпечена, вибігла з кімнати.

Але й мама не хотіла зрозуміти, що переекзаменовку я одержав не за те, що погано знав, я тільки попросив фізичку не викликати в той день, коли їй заманулось мене викликати. Спочатку я наскільки міг чемно пояснив, що

я був на конференції, але вона одразу зарепетувала, я їй також відповів не так як слід, сам знаю, і вона просто поставила двійку і не допустила до іспитів. Хіба це було справедливо? Але я не схотів принижуватись і просити в неї пробачення, і коли директор вичитував мені, я уперто мовчав. Не знаю, що найшло на мене, я мовчав як пень. Він також розсердився.

Але що трапилось за кілька днів!

Наш оркестр мав надзвичайний успіх, і на районному зльоті ми навіть одержали прапор і грамоту. Як староста, я одержав і особисту подяку на красивому папері з малюнком. Усе було дуже врочисто.

Я вийшов на сцену брати нагороду, а за столом президії наш директор сидить! Він як побачив мене, то мало не зомлів і, може, в ту мить пошкодував, що не дозволив мені і в школі духовий оркестр організувати. Може, тоді й школа одержала б грамоту! Я навіть злякався — а що, як він щось скаже і мені не дадуть нагороду, але він все ж таки благородно змовчав, тільки насупився і почервонів.

Він явно був незадоволений.

А втім, я дуже боявся, що через цю капосну переекзаменовку у мене зірветься літо. Як я кляв у душі фізичку!

Справа в тому, що після такого успіху наш оркестр запросили на все літо в піонерський табір «Веселий». Всім оркестрантам давали безкоштовне харчування і відвели дві окремі кімнати, а ми мали грати на лінійці, при підйомі і спуску прапора, увечері для розваг, ну і, звичайно, на вогнищах і вечорах самодіяльності. Це ж красаота!

Батя ще планував з нами там щодня займатися і підготувати на осінь нову програму. Ми всі мріяли про «Веселий», і раптом ця огидна фізичка вирішила зіпсувати мені літо!

Я доводив мамі, що готуватимусь у таборі, їздитиму на консультації, і несподівано для мене мама досить спокійно, якось байдуже погодилась. Я її попросив піти домовитися з приводу переекзаменовки і занять з Батею. Він казав, що передержників не візьме. Раніше мама Баті не бачила. Вона прийшла, коли збори вже почались. Батя говорив нам про наші обов'язки в піонертaborі.

Ми завжди любили його слухати. От я колись думав — адже часто говорять про те ж саме — директор, учителі в школі, мама вдома, Батя на заняттях, — і всі говорять по-різному, різним тоном, тому й реагуєш по-різному. В школі, здається, — читають одноманітно з газети і все те саме, те саме — і про дисципліну, і що ми нічого не цінємо, —

усім нудно, ніхто не слухає. Дома мама вичитує те саме жалісливим тоном, і відчуваєш себе нікчемною скотиною, і тому знову ж таки хочеться швидше втекти з дому. Коли ж говорить Батя, хай хоч і лас (він не дуже церемониться з виразами), ти відчуваєш себе людиною, більше — людиною, майже дорослим, і справді знаєш, за що відповідав.

Батя — трубач філармонії — це неабищо! Він був на фронті, у нього медалі і орден — мировецький дядько! Коли б учителі такі були чи хоча б директор — його б усі слухали й поважали. Спробуй щось не зробити, коли Батя пакаже!

Мама зупинилась коло дверей нашого маленького залу — у нас районний Будинок зовсім простенький, усього кілька кімнат. А Батя якраз розпалився:

— Хто йде попереду армії — оркестр! Хто йде на чолі кожної демонстрації — оркестр! Оркестр грає, коли підносять прапор. Оркестр грає, коли починається парад і командарм приймає його. Хіба життя іде без оркестру? Оркестр — це краса і гордість. Бачили на першотравневих і жовтневих парадах? Та що захоплює всіх? Не тільки музика, а й дисципліна, чіткість. Хіба без них може бути оркестр? Один роззява збреше — і нема оркестру. Це ви вже самі відчули. Один лайдак спізниться — підвів усіх. У піонертaborі, ви ж самі розумієте, оркестр буде душею всього. За вашим сигналом починатиметься і закінчуватиметься день. Жодної справи без оркестру. Та ви ж не якісь там пацани, вам не треба в голови вбивати, які ви повинні бути точні, підтягнуті, виправні. А увечері, будь ласка, — танці, знову оркестр! Вогнище, вистава, хто головний — музиканти! І пам'ятайте — це робота. Ми їдемо на роботу. Я свою відпустку по філармонії віддаю вам. Нам доручають важливу справу, нам довіряють. Ви за це одержуєте путівку і не висітимете два місяці на шиї у батьків. Оцей Жорка, що грає на тенорі, він сам заробить на своє літо, і мати на нього не витратить жодної копійки.

А я слухаю і хвилююся. Він зараз дізнається, що в мене переекзаменовка, і не візьме! А поїхати хотілось до нестями.

Ну, я одразу побачив, що мама теж хоче, щоб я поїхав. Мама з Батею розмовляла зовсім не так, як з учителями в школі. Там вона завжди була стримана, без усмішки, мовчки вислуховувала все, що їй вичитували за мене, і мені здавалося, що вчителям було дуже приємно говорити їй різні неприємності, справедливі й несправедливі, і так зверхньо дивитися на неї. Я їх ненавидів і про себе думав, що більше

ніколи не допущу вже цього, і сердився, чого мама їм нічого не каже, а по дорозі додому не витримує і плаче.

А з Батею вона була така симпатична і весела, як тільки бувала, коли ми інколи, дуже рідко вдвох їздили відпочивати і їй ніхто ні в чому не міг відмовити.

Вона домовилася з Батею про мої заняття. Батя тільки глянув на мене так, що я ладен був крізь землю провалитися. Я поїхав. Але ж сміху було! Уже в таборі виявилось, що у половини музикантів іспити на осінь! Батя дуже розсердився і так лайвся, як ніколи. «Ледарі! Кого я набрав в оркестр! Брехуни! Лабухи нещасні! Про одного Юрка мати чесно сказала, а всі мовчали, а тепер треба готуватися? Так готуйтеся же! У час відпочинку щоб я нікого не бачив без книги. Хто не витримає, того вижену, щоб не поганив оркестр. Юрко, ти староста і перший передержник. Ти відповідаєш за всіх. Прикріпи до тих, хто переліз без переєкзаменовки, і не ганьбїть мене перед усім табором. Соромно завідуючому в очі глянути».

Ми по-мужськи дали слово, що все буде шито-крито, і восени всі як один склали іспити.

Мама приїздила до мене в гості. Я показав їй весь табір і ліс, потім наш оркестр по обіді грав, і вона не встигла спитати, чи я вчу фізику. Я їй сам сказав, щоб вона не турбувалась. Мені навіть захотілось, щоб мама ще приїхала, але вона тоді саме закінчувала свою докторську дисертацію, і їй було дуже ніколи. Я з хлопцями проводжав її на вокзал, і по дорозі вона розповідала цікаві історії про запорожців,— вона ж історик,— чого зовсім нема в наших підручниках, і хлопці слухали, роззявивши рота. Після того літа всі оркестранти завжди вільно прибігали до нас, так само як і хлопці з мого класу.

Цей останній рік ми з мамою майже не сварились. Вона зовсім перестала мені дорікати, «читати моралі». Інколи мені навіть ставало сумно без них, бо вона здавалась якоюсь зажуреною, хоча близькі друзі казали, що докторську вона захистила блискуче і коли б це зробив якийсь чоловік, то лящали б на всіх перехрестях, а мама «непробивна», читас собі лекції, пише наукові статті і ніде не випинається. Мама не любила таких розмов і казала: «І не буду іншою. Мені досить того, що це я зробила, я написала». Але я за неї був також ображений. Мені чогось не вистачало, бо я вже не чув по ночах стукоту друкарської машинки і не розносив по бібліотеках за нею купу книжок в авоськах.

Серйозну розмову я весь час відкладав, нарешті після іспитів, коли атестат, хоч і «задріпаний», був у мене, я на-

смілився і, ніби між іншим, повідомив, що наш оркестр їде до Москви на огляд самодіяльних молодіжних оркестрів.

Вона це також сприйняла не так, як це було б раніше, тільки сумно сказала:

— Усі ж твої товариші готуються до іспитів у вузи або йдуть на роботу, а що ж ти думаєш?

— Я ж не можу не поїхати і підвести оркестр! — відповів я.

— А далі?

— Далі видно буде! — відповів я легковажно. — Я теж піду працювати і вчитимусь увечері в музичній школі.

— Тромбон — це не музика. І де ти гадаєш працювати?

— Я піду або в «Ленкузню», або в «Арсенал». Там прекрасні оркестри. Музикантів скрізь залюбки приймають. А де працювати — байдуже.

— І так все життя ти гратимеш на трубі? — вона важко зітхнула і потім мовила: — Головне, щоб ти був порядною людиною, справжнім комсомольцем і любив свою роботу. А я боюсь, що ти йдеши по лінії найменшого опору.

Я не сказав мамі, я нікому про це не казав: адже Рахлін грав на тромбоні в Червоній Армії, а тепер диригент, диригент! Що може бути краще?

Але коли сказати про це мамі, одразу почнеться: готуйся всерйоз, тримай до консерваторії. А мені зовсім не хотілося знову тримати іспити, я хотів тільки грати. Для цього, звичайно, можна і на роботу на завод поступити. Усе мені здавалось дуже простим, і взагалі — там видно буде!

Мама спокійно провела мене на вокзал і дала адресу дяді — свого брата, відомого академіка, але не наполягала, щоб я пішов туди. Я її розумів. У дяді два сини, обидва «зразково показові». Старший, мій ровесник, закінчив з золотою медаллю, а другий, трохи молодший, звичайний «вундеркінд», геній в різних галузях. Я вирішив до них не ходити. Але несподівано з дядею ми побачились в останній день мого перебування в Москві.

Наш оркестр грав здорово і вийшов на третє місце. Це ж просто прекрасно! А далі події розгорнулись, як у кіно. Ми були вільні, гасали по Москві, побували в Кремлі, в Третьяковці, музеях, на стадіонах і вже збиралися додому. І раптом Батя сказав, що має до мене серйозну розмову. Не люблю я таких передмов. Але те, що він сказав, здалося мені спочатку неймовірним:

— Юрко, — сказав він, — ти зараз, як я знаю, не збираєшся кудись вступати і тому не повинен негайно повертатися додому. Мене просили поговорити з тобою. Один

самодіяльний естрадний молодіжний оркестр виїздить зараз — не падай — за кордон. У них захворів четвертий тромбон, він, власне, більше дублер — тромбоніст. Їхній керівник чув тебе на виступах і питає, чи не хочеш ти поїхати з ними. Вони розпитали про тебе і швидко все оформлять.

— Куди? — спитав я, а сам затремтів.

— В Канаду. На три тижні... Переглянь їхній репертуар, сьогодні увечері я сам з тобою пограю, і ходимо на міжгородню, ти подзвониш матері — треба деякі довідки прислати. Характеристику я дам, як твій керівник, та й з Будинку піонерів є.

Слава богу, що не з школи! Подумати тільки — в Канаду!

Я одразу схопив у нього папку з нотами! Впораюсь! Впораюсь! Я гратиму ці дні з ранку до ночі, та й Батя, поки в Москві, допоможе.

Ми пішли на телефонну станцію. Батя купив талон, і я подзвонив мамі. Добре, що вона була вдома. Я сказав якомога спокійніше:

— Ма, привіт! Як твоє здоров'я? У нас усе прекрасно. Ми зайняли третє місце. Слухай уважно. Візьми олівець. Є? Я їду на три тижні в Канаду з одним молодіжним оркестром. Вишли авіапоштою довідки, запиши які.

Ні, мама таки в мене не просто хороша, а чудова. Друга б, може, зарепетувала, а вона ні. Записала, які довідки треба, і другого дня вранці прилетіла з ними сама!

Ми ще з тиждень пожили в Москві, вона зупинилась в готелі «Москва», а я з хлопцями спав у гуртожитку.

Дядя засідав десь на конференції, та мені було не до візитів. Я весь час грав і тільки забігав до мами та двічі з нею ходив у театр.

Але на аеродром з мамою приїхав і дядя. Краще б він не приїздив!

Він метушився так, що всі на нього звернули увагу.

— Подивись Ніагару! Купи стереоскоп! Обов'язково купи стереоскоп! Веди щоденник! Телеграфуй звіди! Надсилай з кожного пункту листівки! Юрко! Здорово! Сто очків уперед! Мої хлопці можуть заздрити!

— Хто він такий? — спитав мене тихо Вадим.

— А, чудак! — відповів я, і це ж була достеменна правда. На академіка, та ще відомого, він аж ніяк не був схожий, так як, слава богу, і мама зовсім не була схожа на вченого, доктора наук.

— А мама що робить? — спитав Григорович.

— Викладає історію, — сказав я. Хай краще думають, що вона просто викладає в школі.

Мамі, я бачив, теж було ніяково з такої поведінки дяді, хоча вона його добре знала з дитинства. Мені хотілося побути трохи тільки з нею. Але я все ж таки боявся, що мама проситиме Григоровича, як нашого старшого, приглядати за мною, і я всіляко відволікав її увагу від нього.

Вона, звичайно, хвилювалась, але не хотіла цього показати і тільки говорила мені:

— Ну, щоб усе було гаразд! Юрасику, хай усе буде гаразд!

Вона, певне, хотіла сказати багато, але ж і дядя не давав, та й я цього боявся, що вона в останню хвилину розчулиться, і тому нашвидку поцілував її, але щоб їй все-таки не було обидно, укусив тихенько за вухо, як робив маленьким, і підморгнув:

— Спочивай добре, поки я повернусь.

Вона також вкусила мене за вухо, щоб ніхто не бачив, і шепнула, як перед кожним іспитом:

— Ні пуху ні пера!

— К чорту! — відповів я. — Тільки не тебе, а всі неприємності, — і поспішив до трапа.

Григорович стояв збоку і перевіряв:

— Сакси (це саксофоністи)!

— Женько!

— Скрипки!

— Тромбони!

З тромбонами пішов і я.

За мною гітарист Коля тягнув «кухню» — барабан, тарілки і всі ударні причаїдали.

Вадим зайняв мені місце коло віконечка.

Я вперше летів літаком! Я дивився вниз, щоб побачити маму. Вона махала нам рукою і не звертала уваги на дядю, який щось захоплено їй говорив.

Я летів у Канаду!

МИ ВСЕ-ТАКИ БУЛИ В ПАРИЖІ!

(Це також розповідає Юрко)

Минуло тільки чотири години польоту, а наша стюардеса Танечка знову наказала, щоб ми одягли пояси, і знову розпесла цукерки. Тепер і я одразу застібнув ремінь і поклав карамельку в рот. Ми пішли на посадку.

Всі хлопці, і я не менш за інших, були сонні, але одне слово Славочки вмить оживило всіх. Він промовив, наче сам собі не вірячи:

— Париж...

Очкарик Женя серйозно і безапеляційно заявив:

— Якщо нам доведеться чекати хоч одну годину, треба обов'язково подивитись, я намалював що: Лувр, Нотр-Дам, Ейфелеву вежу, Тріумфальну арку, Версаль.

Він так говорив, наче бачив уже це сто разів і сам може бути за гіда. Вже потім я зрозумів, що коли б він насправді знав Париж, то не міг би сказати таку дурницю — це все і за день не оглянути!

Звичайно, і мені хотілося б побачити Лувр. Адже саме там подвизалися три мушкетери і мій улюбленець д'Артаньян, але я ніколи не люблю випинатися з своїми знаннями, як цей очкарик.

— Да-а,— зітхнув Славочка.— Я завжди мріяв побувати в Луврі і побачити живу Джоконду і рабів Мікеланджело! Коли б у Парижі затримались хоч на кілька годин.

Шура-акордеоніст знизав плечима і пошепки спитав Славочку — тільки я чув — вони сиділи за мною:

— А що там таке взагалі, і що це за жива Джоконда?

Славочка трохи почервонів і відповів так само пошепки:

— Лувр — як наш Ермітаж, там зібрано світові шедеври мистецтва, живопису, скульптури, а «Джоконда» — це картина Леонардо да Вінчі, оригінал, тому я й сказав «жива». Я її з репродукції знаю.

— Будемо й ми тепер знати,— спокійно мовив Шура.

Мені за себе стало соромно, що я про все це забув, адже в мамі є багато книг з репродукціями, а я тільки своїх мушкетерів згадав. Але ж вони саме там, у Луврі, неймовірно витівки викомарювали! Шкода, якщо там не побуваємо.

Чи то спросоння, чи з незвички усі вийшли з літака не такі бадьорі, як входили, особливо очкарик Женя. Але трохи очунявши, він переконливо заявив, що літак недопустимо смикало при посадці, отож йому й стало погано. І хоч зовсім не смикало, та ніхто на його заяву не звернув уваги.

Які там кілька годин! Нас чекала вже жінка, яка заклопотано кричала, коли ми ще спускалися трапом:

— Привіт! Швидше! Швидше! Ви можете запізнитися на літак. Треба швидше одержати квитки і переїхати на аеродром Орлі.— Вона розмовляла з нами цілком вільно по-російськи; не зупиняючись, коли оформляли документи, переходила на французьку мову і не дала нам отямитися.

— Швидше сідайте в машини. Так! Раз, два, три, чотири, — аеродром Орлі.

Ось тобі й маєш!

А втім, ми хоч блискавично, але проїхали Парижем. У всякому разі мені і тим, хто сидів у машині зі мною, пощастило. Шофер таксі, чисто поголений, симпатичний, сухорлявий, уже підстаркуватий чоловічок, певне, зрозумів наші жалкування та ремствування, що ми в Парижі і не можемо побачити його, і раптом звернув на іншу вулицю відірвавшись од решти машин, що везли наших. Зі мною їхали Славочка, Вадим і Коля-гітарист.

Шофер приязно усміхався нам і кидав назви вулиць, які я не міг до ладу розібрати, розібрав тільки «бульвар» і мимоволі почав насвистувати пісеньку Іва Монтана, як він іде після роботи паризькими бульварами.

— Тільки подумати, — мовив Славочка, — тут жили, цими вулицями ходили Бальзак, Анатоль Франс.

— А я б дуже хотів подивитись Стіпу комунарів на кладовищі Пер-Ляшез, — сказав мовчазний, але доброзичливий і послужливий до всіх Коля.

Мені знову стало соромно — всім людям спадають на думку такі розумні речі, а я, невіглас, згадую завжди щось легковажне. Але тут і Славочка, і Коля, і Вадим, і навіть шофер (він один по-французьки) почали також наспівувати пісеньку Іва Монтана, і нам усім стало дуже приємно і легко. Мені принаймні хотілося вітатися з усіма людьми, яких ми бачили, особливо з хлопцями й дівчатами. А людей було багато! Спочатку ми їхали передмістям, і, видно, всі поспішали в своїх справах, зовсім як у нас. І треба сказати, хлопці й дівчата мало чим відрізнялись від наших, та, мабуть, і вони не бачили різниці між нами й парижанами, бо коли на розі вулиці машина чомусь зупинилась і я висунувся з вікна, якийсь хлопець запитав щось у мене по-французьки. Наш симпатяга шофер обернувся і виручив мене, а потім додав: «grusse». Треба було бачити, як зрадів хлопець! Він залопотів швидко, швидко. А такі справді, французька мова дуже красива! Коло нього зупинився другий хлопчина, підбігла якась дівчинка, вони махали руками, вітали. Я певен, що за хвилину зібралась би ціла юрба, та потік машин уже рушив. Як добре, що Коля здогадався і простягнув їм пачку цигарок з малюнком Кремля! Дівчина у вузеньких брючках і в зачісці «кобилка» аж затанцювала на місці, і вони все стояли і махали нам, поки ми їх бачили.

Звичайно, я б хотів піти з Славочкою і Колею по всіх історичних місцях і музеях, та мені ще дужче б хотілося

поблукати по Парижу з тими хлопцями і дівчиною, такими простими і безпосередніми, посидіти з ними у вуличному ресторанчику, яких тут безліч на кожному кроці — просто стільці і столики стоять на панелі. Зараз, певне, був час сніданку чи обіду, не знаю, як у них, бо людей було багато за цими столиками, буденно вдягнених, певне, службовців, робітників, які вийшли під час своєї перерви.

Мені б хотілося поблукати вулицями і зблизька подивитися на гостроверхі будинки з червоними черепичними дахами. Здавалося, вони стоять давно-давно і саме там, у їхніх мансардах, живуть поети і художники.

Перед нами мелькнули на набережній багато лотків з старими книжками, коло них стояли старі букіністи з люльками в зубах. Ми промчали над Сеною, і теж шкода було, що не можна тут пройти поволі і посидіти під старезними платанами і капітанами. Мені здалося, що й повітря тут якесь інше, якогось певного кольору. От у нас, у Києві, мені воно завжди здається синім. Київ — синій. Я, звичайно, нікому про це не кажу. А тут повітря фіалкове, хоча старовинні будинки в центрі Парижа і Лувр, повз який ми теж промчали, — сірі. Я вказав на це Славочці, але він мовив: «Вони білі, з мармуру або з каменю під мрамур, а це порох віків».

Шкода, шкода, що ми тільки промчали. Віки стоїть він, Париж, і на мене раптом наче війнуло якимось подихом з тих віків. А ми мчали усе новими кварталами, знову передмістям, а на аеродромі вже на нас чекала решта товаришів. Все ж таки хоч блискавично, а побачили Париж! І Лувр, хоч зовні, і Сену, і здалеку Ейфелеву вежу, і собор Нотр-Дам. Ми були дуже вдячні нашому шоферу, потиснули йому руку, і кожен начепив йому значок — хто маленького Леніна, хто Гагаріна, — він був дуже задоволений. «А tout petit-fils, — сказав він, поплескав кожного з нас по плечу: — Bonne chance mes braves camarades»¹.

Григорович і та жінка, службовка авіалінії, що зустріла нас на аеродромі Бурже, побігли кудись з нашими паспортами, наказавши нам триматись гуртом.

Це було величезне нове місто. Безліч ескалаторів, дверей, що автоматично відчинялись і зачинялись, цілком скляні стіни справляли враження, що це величезне прозоре місто весь час само рухається, а до того ж скрізь, по всіх ескалаторах, залах, переходах сунуло безліч людей, таких різноманітних і за кольором шкіри, і за одягом. Просто не вірилося, що це звичайний день, що ці люди не навмисне зібрані

¹ Моєму внучку... Хай щастить вам, товариші (франц.).

сюди з усіх частин світу, з усіх країн для якоїсь грандіозної кінозйомки. Проходили чоловіки в східних широких бурнусах і чалмах, вишукано вдягнені європейці, а деякі і зовсім просто і навіть бідно вдягнені. Коло нас праворуч сиділа негритянка з дитиною, а ліворуч — черниці у таких чудернацьких білих очіпках з великими крилами, що я трохи не пирснув зо сміху.

І кожен був зайнятий своїм, і дивно було, що, власне, вони всі зайняті звичайною справою — подорожжю і заклопотані не більше, як кожна людина на вокзалі, чекаючи поїзда. І, може, тільки для нас ця подорож незвичайна.

Мені теж хотілося повештатися по всьому аеропорту, та я тільки здалека побачив, що тут цілі вулиці різноманітних крамниць — одягу, галантереї, парфюмерії, книжок, іграшок, меблів, — які завгодно!

Але, на жаль, ми чекали Григоровича з його гідом-жіркою зовсім недовго, і відходити від своїх, хоча б на кілька хвилин, у цьому вирі людей, у цій метушні було просто небезпечно.

За кілька хвилин ми почули голос із знайомими вже інтонаціями: «За мною! Швидше! Швидше! Літак чекає тільки нас!» — Вгору, вниз, ліворуч, праворуч, скляними широкими коридорами, переходами, знову сходами, що біжать самі, і ми бігли, бо спізнювалися. І от: «Vonne chance! До побачення, милі! На зворотній путі я зустріну вас!»

«Спасибі! До побачення!» — і ми вже вмощуємося в хвості літака.

— Ми летимо літаком «Air France», — повідомляє Женя, ніби крім нього ніхто цього не прочитав апі на борту літака, ані в рекламах-довідках, що засунуті в кишеньки чохлаів на кріслах.

Ні, в Парижі я хотів би поблукати не з ним, всезнайкою, а з Славочкою і Колею.

МОНРЕАЛЬ ТА ОТТАВА

(Від Юрка)

Тепер ми вже летіли над океаном. Під нами був справжній Атлантичний океан. Скільки кілометрів до дна? Краще не думати про це. Уже все мішалось в очах, і я не міг би розібрати, чи то насправді снігові гори під нами, а може, і цілі айсберги, чи сірі пінясті хвилі океану знялися вгору? Сидіти було не дуже зручно, наші місця аж у кінці салону, і ряди крісел так щільно присунуті один до одного, що ми

з трудом влізли, а не те щоб простягти ноги. І як навмисне, дуже захотілося спати.

Знову всі купяли, тільки Григорович дивився похмуро з-під насуплених брів, а його тонкі чорні вусики виглядали якось жалісно. Здається, він один з усіх не радів цій подорожі, не бажав бачити чужі країни, а тільки турбувався, щоб з оркестром усе було гаразд.

А я от без усяких турбот і думок заснув.

Коли я розплющив очі і глянув у віконечко, під нами стелилися зелені-зелені луки, сині озера й річки, таке все яскраве, немов намальоване на дитячому малюнку. І раптом з'явилося місто, теж немов дитяче, іграшкове або просто виліплений макет, таким воно здавалось маленьким, з рівними вуличками. Дуже цікаво було дивитись згори на це іграшкове місто.

Між якими хмарочосами ми опинилися знизившись!

Пасажири заворушилися. Монреаль! Канада! На моєму годиннику була вже десята година вечора, а по-канадськи — тільки третя година дня. Мабуть, це найдовший день у нашому житті!

Сходячи, похитуючись, трапом, ми побачили невеличкого, вже підстаркуватого моторного чоловіка, який махав нам руками, як знайомим, і кричав по-російськи:

— Сюди! Сюди! До мене! Я на вас чекаю! Молоді музиканти з Москви?

Спочатку я здивувався, як він нас упізнав, потім збагнув: адже ми вийшли з нашими інструментами. Григорович інструменти ніде не довіряв носильникам.

— Дуже, дуже радий! Все готово! Тепер я ваш папочка, а ви мої дітки. Мене звуть Тадеуш Казимирович. Бобі, знайомтеся з хлопчиками.

Біля нього стояв худий довгий юнак з якимось відсутнім, байдужим поглядом. Наскільки старий був підтягнутий, охайний, настільки цей справляв враження абсолютної неуваги до своєї зовнішності. Прищаве обличчя не поголене, брюки не випрасувані та й сорочка не дуже свіжа.

— Ми будемо весь час з вами, — мстувився пап Тадеуш, як я його одразу охрестив, а за мною і весь оркестр. — Це мій помічник Боб, Боб Костромін. Боб — викладач російської мови в коледжі. Ви почуватимете себе прекрасно. Хто у вас старший? Дуже, дуже радий, — він схопив і трусив руку Григоровича, — а це маестро?

До речі, Славочка — худенький, маленький і трохи кирпатенький — аж ніяк не справляв враження «маестро», але

це враження тривало тільки до першої репетиції або виступу.

— Всі концерти розписано. Зараз готель і обідати. Все готово. Речі покиньте. Їх принесуть, не турбуйтеся.

Він не замовкав ані на мить, аж поки ми дійшли до митниці аеропорту, майже такого ж величезного і комфортабельного, як Орлі, не замовкав і потім, коли ми сіли в автобус і їхали. Ми вже знали, що він сам поляк з Варшави, втік, коли туди прийшли гітлерівці, бо його жінка Зося — сврейка, і він не хотів, щоб вона опинилась в гетто. За цей час об'їздив трохи не весь світ, працюючи агентом різних фірм, гідом, імпресарію, ким тільки не доводилось! А в Москві і навіть у моєму Києві бував ще до першої імперіалістичної війни.

«Коли ж він встиг? Мабуть, він вигадує добру половину, — подумав я, — адже на вигляд йому років п'ятдесят, не більше!»

Він зрозумів мій здивований погляд, засміявся і сказав:

— Мені вже сімдесят з гаком! Але працювати доводиться. «Хто не працює, той не їсть» — так у вас говорять? — підморгнув він.

Боб виявився справжнім росіянином Борисом Костроміним, сином білоемігрантів, які втекли на схід, а потім в Америку. І живе Боб в Америці, а на літні канікули приїхав сюди підробити як гід і перекладач.

— Я хотів, щоб у мене була практика з російської мови, — сказав він спокійно. — Дуже вас прошу поправляти мене і вказувати на мої помилки.

«Дуже приємно, — подумав я. — Можє, ми практикувати мемо його на нашу голову». Але він начебто нічим не цікавився, і ніяких ні приємних, ані неприємних емоцій ми в нього не викликали.

Треба все-таки сказати, що він був досить послужливий в різних дрібницях, але без упадання і запобігливості. Ми якось швидко перестали звертати увагу на його флегматичну постать — саме й постать у нього була якась флегматична, а не тільки обличчя!

— У Монреалі ми переночуємо, — говорив, не зупиняючись, пан Тадеуш. — Вранці поїдемо до Оттави автобусом і завтра ж літаком у Торонто. Концерти в Монреалі будуть на поворотній дорозі. Майте на увазі, дітки мої, Монреаль — це Париж, новий Париж! Ви, напевне, не бували в Парижі?

— Були! Всі були! — випалив я. Адже це правда, ми цілу годину були в Парижі, і нема чого прибіднюватися перед

паном Тадеушем, а особливо перед цим Бобом. Але Григорович красномовно глянув на мене, і я одвернувся до вікна.

Та пан Тадеуш не помітив цього презирку і вів далі:

— Тоді ви самі побачите, що це новий Париж і цілком американське місто з двохмільйонним населенням.

Я хотів спитати, як же воно так? І «новий Париж», і «цілком американське місто», але вирішив краще мовчати, щоб потім Григорович не чіплявся.

Ми їхали досить довго, і обабіч були все гаражі, бензоколонки, придорожні ресторанчики і знову гаражі,— і раптом ми зупинилися перед величезним хмарочосом. Це був готель Святого Лаврентія в самому центрі міста. Що ж тут схожого з Парижем? Наче суцільні гаражі!

Потім, коли нас шофер провіз після обіду по місту, він усе називав, вказуючи на будинки,— банк такий, банк такий, готель, банк. Ну, справді місто гаражі і банків — таке було перше враження від Монреалю!

Хоча всі були страшенно стомлені довгим, надзвичайним днем, але ж ми вперше ступили на інший материк, ми були в Канаді.

Хіба ми могли спати? Ми вирішили хоч трошки пройтись по головній вулиці.

— Це вулиця Сент-Кетрін, Святої Катерини. Це канадський справжній Бродвей. Ви ж знаєте, Бродвей — головна вулиця Нью-Йорка,— гомонів пан Тадеуш,— Сент-Кетрін 32 милі завдовжки, уявіть собі! Хлопчики, не загубіться і пам'ятайте, про всякий випадок, готель Святого Лаврентія.

— Хлопці, тримайтеся купи,— наказав Григорович тоном, який не припускав заперечень.

А втім, це неможливо було виконати. Зупиняючись коло вітрин, коло вивісок, реклам, ми потроху розбрелися, і я опинився вдвох із Славочкою. Як це Григорович випустив Славочку з свого поля зору — невідомо. Але ж Григорович теж жива людина і, здається, зацікавився мокасинами. Що казати — і я був ошелешений, але зовсім не так, як тої чудесної години в Парижі. Там я був одразу зачарований, а тут ошелешений. І здалося мені все несправжнім, особливо люди, патові людей, що линув потоком по досить вузькій вулиці Катерини.

Хоча вже й за канадським часом наближалось до дванадцятої години ночі, на вулиці було ясно від штучного денного світла, від вогнів реклам, від яскравих вітрин.

З барів і ресторанів лунала музика. Ні, не лунала,— кричала, горлала модерна джазова музика, вся побудована на дисонансах, на вигуках, вересках і криках. Я завжди драту-

вав маму, кажучи, що найдужче люблю нову джазову музику, але тут я б не сказав навіть, що це музика, хоча, може, саме така й пасувала до шаленого натовпу. Вулицею линув потік машин, вгорі спалахували вогні реклам, найчастіше: «Пийте кока-кола», «Пийте пепсі-кола», і, може, від їхнього неприродного світла, різнобарвних спалахів люди здавались наче заgrimовані. Здавалось, вони не живі люди, а модні манекени, що зійшли з вітрин. А мода панувала жахлива. Навіть молоді дівчата були з сивим волоссям! У пишних високих мудрованих зачісках з сивого волосся! Височезні шпильки каблуків, довжелезні носки черевиків, сиве волосся, майже фіолетова фарба на губах, густо підведені очі і намазані брови — страхіття та й годі! Невже і цю моду переймуть наші дівчата?

— «Danse macabre»¹ Сен-Санса,— промовив Славочка.

Ми таки зайшли далеко і коли повернулись, по-канадськи було за північ, а в Москві вже, певно, світало.

Григорович чекав нас у холі. Він кинув на мене сердитий погляд. Я подумав, що йому просто досадно, що Славочка був зі мною, а не з ним.

— Негайно спати! — кинув він.

Я був в одному номері з Вадимом. Він уже спав.

Підлога в номері була застелена якоюсь сірою м'якою тканиною, мабуть, з поролону. Моїх кроків і не чути було. Взагалі номерок мені подобався: малесенький, але є все, що треба. Дуже зручні два крісла, маленький письмовий стіл, телевізор, за перегородкою ванна і душ, на тумбочці коло ванни гора чистих рушників, на вішалці купальні простирадла. Я з насолодою прийняв душ. У номері було свіже хороше повітря, хоча день був просто некучий. Вранці ми з Вадимом розкумекали, що тут влаштовано «air conditioning» — вентилятор подавав охолоджене повітря. У нас таке в Києві в Палаці спорту, дуже добре!

Коли я вже лягав спати, побачив на маленькому столику коло широкого ліжка-канапи дві книжки. Я подумав, що це Вадим вийняв свої, але ні — це були англійські книги. Одна біблія, а друга — про якогось Шерітона. Потім пан Тадеуш пояснив, що цей Шерітон — засновник американської фірми готелів, готельний король, так би мовити, а тут, в Канаді, мабуть, усе американське.

Згодом у кожному номері готелю ми обов'язково знаходили біблію і біографію цього американця. Крім того, в шухляді письмового столика ми виявили папір і конверти з гер-

¹ «Тапок смерті» (франц.).

бами готелю. Я вирішив з кожного міста, де будемо, писати на такому папері мамі й хлопцям у Київ, але, на жаль, ніде не встигав цього зробити.

Коли поверталися з нашої нічної прогулянки по Сент-Кетрін, мені здавалося, я прийду і повалюся одразу в ліжку, але я був якийсь збуджений і ще довго стояв коло вікна і з п'ятнадцятиповерхової висоти дивився на місто. Вікно помера виходило не на площу перед готелем, а на бічну вулицю, і перед очима знову-таки був гараж. Таких гаражів я ще не бачив. Там стояла сила-силенна машин: і на землі, і на дахові, і я навіть помітив, як заїздили під землю.

А втім, треба було спати. Я хотів і не міг ніяк підрахувати, скільки ж тягнувся цей день?

Ми встали сьогодні о п'ятій у Москві, вилетіли о восьмій з половиною. За чотири години були в Парижі. Всі, крім мене і Колі, перевели годинники на дві години назад. З Парижа до Монреала летіли сім годин, а між канадським і нашим часом сім годин різниці. Тут і ми з Колею завели поновому годинники. Виходить, час повертався назад?

Як там не було, а це був найдовший день у моєму житті.

* * *

І вчора увечері на вулиці Святої Катерини, і сьогодні вранці, чекаючи автобуса, у вітринах нашого Святого Лаврентія ми побачили багато індіанських речей — мокасини, пояси, різні шкіряні прикраси. Усіх зацікавили ці речі, ми навіть почали прикидати і радитись — чи вони дуже дорогі по наших грошам і чи не зможемо ми щось купити на згадку.

— А чому тут виставлено індіанські речі? — спитав хтось із хлопців.

Женя глянув презирливо і пояснив:

— Адже туземне населення Канади — індіани.

— Читай Фенімора Купера «Останній з могікан», — у тон йому додав я, і Женя почервонів. Але, по правді, мені самому цікаво було б дізнатися, а де ж вони тепер — сміливі червоношкірі, спокуса всіх хлопчаків? На вулицях ми їх щось не зустрічали.

Певне, шофер автобуса звик возити туристів, бо тільки ми сіли, не метушливий пан Тадеуш і не млявий, апатичний Боб, а саме шофер почав розказувати про цей «новий Париж» — Монреаль. Пан Тадеуш встиг лише повідомити з явним задоволенням, що йому пощастило домовитись і нас перед дальшою поїздкою повозять пару годин по Монреально.

Адже ми одразу мали їхати далі, а в Монреалі виступати мали найпізніше, перед від'їздом додому.

Боб і пан Тадеуш перекладали розповідь шофера, дещо ми й самі розуміли. Усі троє знайомили нас з Монреалем по-різному.

Літній шофер розповідав серйозно, з повагою, навіть трохи урочисто, Боб перекладав байдуже, а пан Тадеуш з захопленням доповнював якимись йому одному властивими слівцями і образами.

Все ж таки перше враження у мене не змінилось, а посилилось, бо весь час шофер називав банки, банки, а обабіч вулиць весь час мелькали гаражі і бензоколонки.

— Оце й є центр, серце і мозок Монреалья,— похитав головою пан Тадеуш, даючи зрозуміти своєю міною, яка то сила ці банки.

Шофер показав на пам'ятник.

— Мезоньє, фундатор Монреалья.

— Це папана міста,— швидко пояснив пан Тадеуш.— Монреаль, мої хлопчики, заснували французи триста років тому. Ви ж знаєте, певне, Канада завжди була ласим шматочком. Одна канадська пшениця чого варта, за неї билися французи і англійці, а бідолахи індіанці й ескімоси на півночі були внищені.

— Що ж, індіанців зовсім нема? — розчаровано спитав Жеңя.

— О! Є ще деякі, як би сказати, резервації, залишились селища, туди їздять туристи, екскурсії. Є коло Вінніпега, може, ми й поїдемо, якщо буде час. Запевняю вас, нічого цікавого, некультурність, бруд,— пан Тадеуш махнув рукою.

Ну, може, йому не цікаво, а нам таки кортить подивитись на колишніх хазяїв цієї землі — живих індіанців.

— Оце Нотр-Дам де Монреаль, його збудували на зразок Нотр-Дам де Парі,— сказав пан Тадеуш.

— Згадайте «Собор Паризької богоматері», роман Гюґо,— повчально сказав нам Жеңя.

Він мені скоро набридне!

— Його будували французи аж шістдесят років і закінчили тільки в 1923 році. В ньому може молитися п'ять тисяч людей, а на різдво збирається до десяти тисяч.— Шофер говорив це дуже шанобливо і перед собором зняв капелюх.

Ми вийшли з автобуса. Пан Тадеуш швидко називав якісь астрономічні цифри — що скільки коштує,— він взагалі повідомляв ціну усього — будинків, статуй, а тут, у соборі, навіть ікон. Він просив звернути увагу, що абсолютно все зроблено з канадського дерева, а вітражі зовсім як у паризькому

Нотр-Дам, одне слово, поведився немов у комісійній крамниці.

Пан Тадеуш тільки заважав дивитися. Я бачив, що Славочка нервує, бо, звичайно, не Женья, а Славочка найдужче за всіх любить мистецтво, і йому б хотілося як слід розглянути ці постаті святих, майстерно вирізані з дерева, різьблений оltар, справді неймовірно тонкої роботи. Я менше цим усім цікавлюсь, але й мені хотілося б все оглядати інакше.

А пан Тадеуш трохи не цокав пальцями по дереву, щоб довести нам, яке воно міцне, і не робив цього тільки тому, що тут був шофер, який перехрестився, коли зайшов у собор. Мабуть, він був віруючий і зараз молився, і йому було не дуже приємно, що так легковажно говорять про святі для нього речі. Звичайно, треба поважати почуття інших людей. Але як це можливо, щоб така ще нестара людина, та ще й мужчина, і вірив!

Пан Тадеуш показав на дві постаті:

— Це, знаєте, ті, що казали наперед, ну, пророки. Люди вірили, що вони все знають, що має бути. Коли б це було насправді так! Їх звали Єзекіль і Єремія, — дуже хороше дерево, прекрасне дерево! — він аж прицмокнув. — А оце, — показав він далі, — Мері з юним Христом, — теж чудесне вишневе, дуже коштовне дерево. Бачите, в соборі кілька відділів, притворів, це різні спеціальні відділи, оцей відділ — шлюбний. Тут тільки вінчають і ніколи не ховають. Правда, це веселіше? — він був сам задоволений з свого дотепу.

— А в якому стилі збудовано весь собор? — спитав Женья.

— Він зовсім як Нотр-Дам де Парі, — не замислюючись відповів пан Тадеуш і пішов далі, але Боб мовив трохи презирливо — чи то по відношенню до пана Тадеуша, чи то до собору:

— Цілковита еkleктика. Колони — давньоримські, хори — мавританські, сходи — барокко, а стеля — готична.

Женья почав швидко записувати. Коло виходу я побачив ікону, під якою було написано по-українськи, що це подарунок від українців, і дата — двадцять роки. Цікаво!

Знову ми сіли в машину і поїхали. Ми почули від наших гідів, що Монреаль, як і Париж, стоїть на острові, серед широкої судноплавної ріки Святого Лаврентія, і хоча Монреаль заслужували французи і це було спочатку цілком французьке місто, тепер французів тільки трохи більше половини населення. І їх все більше американці витісняють на околиці. Ми проїхали чисто французькими кварталами, потім пан Тадеуш показав нам єврейські, італійські, адже в Канаді шукали долі бідарі з усього світу. Я згадав ікону від укра-

Інців, але ж там стояла дата — двадцяті роки. Ці українці тікали не від голоду, а від революції!

Французької мови ми майже не чули, скрізь лунала англійська. Всі вивіски й реклами написано по-англійськи.

— Зверни увагу, — сказав Григорович Славочці, — скрізь реклами американських фірм, дивись, і машини всі американські.

— Так Канада ж належить до Америки, — сказав простодушний Вадим. — Зрозуміло, все тут америкашське.

Женя, який, певне, перечитав усе, що можна, про Канаду, принаймні у Великій Енциклопедії, презирливо скривився.

— Не виявляйте свою необізнаність.

Я підморгнув Вадимові і шепнув:

— Я був також певен, що вона входить до Америки. Адже скрізь, куди не повернись, «Кока-кола», «Шерітон», «Форд». Що ж, будемо знати.

Звичайно, це все треба було взнати заздалегідь, але ж я так несподівано поїхав! Та ні пан Тадеуш, ні Боб не звернули на це уваги. Вони сперечалися, чи показати нам величезний собор Святого Йозефа.

Щоб мене дуже цікавили церкви, я б ніяк не сказав, але я вирішив, що не маю права голосу, і мовчав. Женя наполягав, щоб оглянути. Григорович буркнув: «Гаразд. Тільки швидше». Його також зовсім не цікавили церкви.

До собору вели такі височезні широкі сходи, що аж страшно було дивитись.

Шофер з своєю урочистою богомольною міною щось пояснив пану Тадеушу, той зробив здивований вигляд, підвів брови і сказав пам:

— Містер Джош запевняє, що деякі віруючі під якимсь там свято навколішках піднімаються по цих сходах до собору, і тоді їм прощаються їхні гріхи або виконується якась просьба до святого Йозефа, — але тут же він легковажно додав: — Я певен, що будь-яке бажання можна здійснити, не повзаючи по цих сходах, а маючі гроші, — тільки б їх було багато! І не дивіться, мої хлопчики, з острахом на ці сходи. Вам не доведеться ані навколішках, ані просто пішки здиратися вгору, ми під'їдемо до найвищого майданчика машиною, а в соборі є ліфти і ескалатори.

Так, у цьому грандіозному соборі скрізь були ліфти, ескалатори, радіо і всілякі світлові ефекти в маленьких мо-
лільнях. У найбільшому церковному приміщенні йшла відправа, грав орган, і люди молились. Ми тільки заглянули туди.

— Що ж,— усміхнувся пан Тадеуш,— скрізь потрібний прогрес і використання нової техніки. Папа у Ватикані це добре розуміє.

Собор був осторонь від ділової частини Монреаля — хмарочосів з банками і готелями, гаражів, крамниць.

— Отут живуть найбільші багатії,— зітхнув пан Тадеуш.

Ми їхали вгору.

Дорога вела серпантинном вище й вище. Ми проїздили повз вілли і палаци, зовсім як у закордонних кінофільмах. Людей ми майже не стрічали.

— Тут навіть продуктових крамниць нема, щоб не псувати повітря і не порушувати тиші,— сказав пан Тадеуш.— Усе сюди завозять. Оце тут — бачите білосніжний палац у парку? Тут живе власник фанерних заводів, а отут, у цьому замку,— власник копалень канадського срібла.

Згорі ми іншою дорогою спустилися вниз і опинились зовсім в іншому світі. Будинки тулилися один до одного, жодного деревця, коло якогось будинку стояла довга черга. Шофер пояснив: це безробітні одержують тут обід і «пособіє».

Саме недалеко від цієї черги безробітних ми проминули якусь модерно побудовану церкву, і шофер знову перехрестився.

Пан Тадеуш пошепки щось спитав його, а потім сказав нам:

— Він довгий час сам був безробітним, а в нього шестеро дітей і хвора жінка, він дякує богу за роботу і молиться, щоб її не позбутися.

Дивно, дивно було нам це чути і якось ніяково. Женья хотів щось розпитати у шофера з приводу цього, але Григорович зупинив його поглядом.

Хоча ми мали виїздити того ж дня, але, не знаю вже, з яких причин, затримались,— хай з цим морочиться Григорович,— і виїхали лише другого дня на світанку автобусом.

Пан Тадеуш нас заспокоював, що ми зате побачимо в Оттаві зміну королівського караулу, а звідти вже літаком дістанемось до Торонто, де й почнуться наші виступи.

Та нас і заспокоювати не було чого, а про зміну караулу ми нічогісінько не знали, навіть Женья-очкарик, і хоча без захоплення і нетерплячості, як, приміром, до Ніагари, проте поставились до цього з належною туристською цікавістю.

Ми, звичайно, знали, що Оттава — столиця Канади, і я уявляв собі місто ще більшим і гучнішим, ніж Монреаль з двохмільйонним населенням.

Дорога була надзвичайно приємна. Ми проїздили долиною

широкої і повноводної ріки Святого Лаврентія. Природа дуже нагадувала нашу, місцями просто здавалось, що я вдома, їду кудись на Десну.

Берези, сосни, клени — все таке свіже, зелене, соковите, багато мальовничих озер.

І тільки настирливі реклами «кока-кола» та дорожні знаки з черепахами, які показують бензоколонки і фірму, доводили, що ми в іншому світі.

— Вадиме,— спитав я тихо,— а ти пив «кока-колу»? Це горілка, чи що?

— Де б я це пив?

— Це не горілка, а напій,— сказав, почувши мов питання, всезнаючий Женья з таким виглядом, начебто він уже сто разів куштував цю «кока-колу».

— Горілки тут не продають, тут же сухий закон,— зауважив Григорович.

— Хто хоче, той має віскі,— підморгнув пан Тадеуш.

Я ще не міг розібрати, що воно за людина, цей пан Тадеуш. Але, власне, і не дуже замислювався над цим. Зараз я більше дивився у вікно автобуса. Хоч вікно було зачинене, але в автобусі було свіже прохолодне повітря, те ж «ейр кондишен», що й у готелі. А здавалось, це віє свіжістю від сицих озер і гайків. Їхав би та й їхав, навіть не помітив, як приїхали.

І виявилось, що Оттава зовсім не така, як Монреаль.

Це миле, зелене, зовсім невеличке місто, усе в парках з старезними дубами, клепами, свіжими, немов оксамитовими галявинами, по яких можна ходити, травицю на них щоранку, як пояснив Тадеуш, підстригають і поливають, тому дозволяють на них не тільки гуляти, а навіть лежати.

— Зовсім як у Лондоні,— додав Тадеуш.— Я там був, я скрізь був.

В Оттаві протікала ріка, теж Оттава, притока отого самого Лаврентія, досить широка. Місто здавалося приморським курортом через це свіже повітря, зелені, і було тихе й небагатолюдне.

— Тут усього двісті п'ятдесят тисяч населення,— сказав Боб і, мабуть, побачивши наше здивування, що саме тут столиця, додав: — Але тут міститься парламент і перебуває уряд Канади.

— Ну, а Вашингтон? Адже Вашингтон — столиця Штатів, а хіба можна його порівняти з Нью-Йорком за населенням, рухом, будівлями, банками,— швидко заговорив Тадеуш і, звичайно, додав: — Я ж там бував, я там жив і у Вашингто-

ні, і в Нью-Йорку, — і так розвів руками, немов Нью-Йорк для нього звичайнісінька річ. Він поглянув на годинник.

— Ну, мої дітки, ми не спізнались, саме враз. Поспішаймо на площу. Ви не пожалкуєте, це просто театр! Я вже бачив, коли був тут торік.

Він аж прицмокнув, смакуючи наперед цікаве видовисько.

Це дійсно був справжнісінький театр, і ми не знали, чи нам можна сміятися, чи треба триматись урочисто і ставитися серйозно до цієї вистави, яка відбувалася на зеленому майданчику перед похмурою будівлею парламенту.

Навколо майданчика зібрались глядачі. З одного боку по траві крокували загони шотландців у картатих спідничках, з протилежного — англійці у середньовічних вбраннях, у величезних страхолюдних ведмежих шапках. По черзі грали оркестри шотландців і англійців на якихось невідомих мені, певне, старовинних інструментах. Треба правду сказати, оркестри грали бездоганно, цікаво було послухати. Я бачив, що Славочка весь перетворився в слух, і я певен, що ці мелодії він уже десь використас в своїх творах, адже він у нас і композитор.

Він багатозначно Perezирнувся з Григоровичем. Григорович дивився як завжди насуплено і презирливо, мовляв, що за комедія? У цієї людини, мені здається, ніякої фантазії, незрозуміло, як Славочка з ним дружить і всім ділиться, радиться.

А мені, чесно, було цікаво, як командири наче грали шаблями, щось вистукували, притупували ногами. Це так відбувалася зміна королівського караулу і сотню, і дві сотні, і три сотні років тому в Англії, в Лондоні, перед королівським палацом, бо, як відомо, англійці, як ніхто, зберігають свої традиції, навіть педоречні.

— Все-таки, щоб канадці не забували, що в них англійська королева і вони — домініон Англії, а не Америки, — усміхнувся навіть Григорович, коли ми сідали в автобус. — А то справді можуть забути.

Пан Тадеуш показав нам по дорозі французьке посольство і, зітхнувши, сказав, що воно збудоване з каменю, вивезеного з Франції, щоб це був наче острівець батьківщини на чужині. Потім показав якийсь палад і багатозначно мовив, що тут жила під час війни голландська королева. Ми не знали, як реагувати на це повідомлення. А от коли проїздили повз «Парк весілля», як він пояснив, ми стали махати руками людям, що там гуляли, не знаю вже, до весілля чи після.

А потім нас запросили в гості працівники радянського посольства. Всі зраділи нам, як родичам. На зустріч прийшли

Їхні дружини, діти, одне слово, всі члени сімейств. Ми дали навіть невеличкий концерт. Це було цілком по-сімейному, так що за перший виступ вважати його не можна, ми й грали не те, що підготували до виступів, а всі їхні любими п'єси і пісні.

— А тутешні театри ви добре знаєте? Часто буваєте? Яка тут філармонія? — спитав Славочка одного з юнаків.

— Які театри? Яка філармонія? — засміявся той.— Хоча Оттава і столиця, та, певно, такої нетеатральної столиці нема більше в світі. Правда, тут є 149 церков, 22 кінотеатри.

— Ти ще забув про 400 бензозаправочних колонок,— сміючись перебив другий,— зате жодного драматичного, оперного, музичного театру, навіть жодного пристойного концертного залу! Один все ж таки переробили з старого церковного приміщення, там грають актори-аматори.

— А яку виставу ми бачили вранці! Зміна караулу! — сказав Коля.

Наш перший виступ мав бути в Торонто, і ми вже починали хвилюватися. Поки що ми були туристи, а от з Торонто — ми вже артисти!

Коли нас проводжали з посольства, усі, як завжди дома, бажали нам «ші пуху ні пера».

ТОРОНТО — МІСТО ЗУСТРІЧЕЙ

ТОРОНТО — МІСТО ЗУСТРІЧЕЙ

(Розповідає Юрко)

На аеродромі в Торонто нас зустрічали. Я б не сказав, що був такий вже великий натовп, але все ж таки стояли хлопці й дівчата з букетами і кричали: «Good afternoon»¹ і махали руками. Одразу і нас охопив святковий настрій. Григорович окинув усіх строгим пильним оком, ми якось підтяглися і на чолі з ним і Славочкою почали сходити по трану. Кожному вручали букет, тиснули руку, і кожен відповідав: «thank you»². А коли зійшов я — переді мною опинилося двоє дівчаток років тринадцяти-чотирнадцяти в українському вбранні! Так, так, у вишитих сорочках, з віночками на голові, з намистом і стрічками. Вони обидві — одна чорненька, друга русява, кругловида — враз почервоніли і наче по команді обидві однаковим рухом простягли мені квіти, і я теж чомусь почервонів і замість «thank you» сказав:

— Дуже дякую!

— Йой, ви з Краю? — вихопилось у чорненької.

— Я з України. — Я думав, вони просто одягнуті так для нашого приїзду, але вони й говорили по-українськи.

— Йой, Любо! — трохи не закричала чорненька. — Він з Краю! З України! Звідки?

— З Києва, — відповів я.

Люба — з русявими кучерявими косами, склала обидві руки, наче благаючи про щось, і прошепотіла:

— З Києва...

— І всі, всі з України? — гаряче спитала чорненька.

— Ні, тільки я, хлопці з Москви, я з Києва, та всі ми з Радянського Союзу! — засміявся я.

От цікаво! Одразу натрапив на землячок! І добре, що не на таких уже дорослих. Вони були зовсім як дівчата з нашої школи, адже на свята всі наші танцюристки, хористки завжди одягали українські вбрання. І як добре, що з ними мож-

¹ Добридень (англ.).

² Дякую (англ.).

па вільно розмовляти! Всі мої товариші обмежились «Good afternoon» та «thank you», вже сідали в автобус, а я ще розмовляв з моїми несподіваними новими знайомими.

— Юрко, швидше, не затримуйся! — гукнув Григорович.

Ну, що лишалось робити? Шкода, але, звичайно, не можна затримувати всіх. Я потиснув дівчатам руки і сказав:

— Приходьте на наш концерт. Я тільки ще сам не знаю, де ми виступатимемо. Мене звати Юрком.

— А мене Стефа, а її Люба, — сказала чорненька, моторніша і жвавіша за подругу. — Ви тільки не смійтеся з нас, що ми кепсько розмовляємо! Ми вже роджені тут, то наші батьки з Краю.

— Що ви, що ви! Ви чудово розмовляєте! Я б ніколи не сказав, що ви не з України (чому це вони кажуть «з Краю», а не «з України?»). Ви обов'язково приходьте на наш концерт (от шкода, що я не знаю, де він буде!).

— Як воно добре, що ми вас зустріли, — цвірінчала Стефа. — Недарма Торонто — значить місце зустрічей.

— Це по-індіанськи, — встала, знову почервонівши, Люба.

— Юрко! Всі чекають тебе! — сердито закричав Григорович.

Я скочив в автобус. Вадим милостиво дав мені місце коло вікна, і я замахав руками. Та махали всі хлопці, бо ті, що нас зустрічали, підбігли до автобуса.

Дівчатка — Стефа і Люба — стояли як прикипілі до місця і не відривали від мене очей, а я їм усе махав рукою, аж поки автобус не звернув за ріг. Я ще встиг побачити, як вони потім схопилися за руки й побігли.

— Уявіть, вони українки! От не чекав! — заявив я хлопцям.

— Хіба ти не знав, що в Канаді багато переселенців з України? — докірливо мовив Григорович.

— Звичайно, знав, але якось несподівано це вийшло, просто не думав зараз про це, — щиро признався я.

Мама ж мені казала, що там багато українців, і читав же я раніше. Ну, от просто не думав про це, адже в Монреалі і Оттаві ми нікого не стрічали.

— Ну, хлопці, — серйозно сказав Григорович, тільки-но ми приїхали в готель, — тепер уже треба братися до роботи. Двадцять хвилин на влаштування, вечера, потім репетиція і ніякісіньких прогулянок. Після гри — можете спати. Ти ж, Юрко, не призначив ще побачення з тими дівчатами? — глянув він на мене.

— Звичайно, ні. Вони тільки дуже хотіли прийти на наші концерти, а я не знаю, де вони будуть.

— Коли дуже хотіли, то придуть,— спокійно мовив Григорович. А потім, коли вже роздавав ключі від номерів, сказав мені тихо: — Ти, Юрко, краще сам знайомств не заводь, а то ще встрянеш у якусь халепу, і взагалі тримайся гурту.

От ще зануда!.. Все-таки мені дуже хотілося, щоб дівчатка прийшли на наш концерт.

РОДЖЕНА В КАНАДІ

(Це від Стефи)

Тільки подумати! То є правда! То є правда! Ми зустріли хлопця з Краю! Мені хотілося співати і стрибати, як маленькій, але я намагалася поводитись, як доросла дівчина. Цікаво, чи догадався, він, що ми маємо тільки по чотирнадцять років? Всі, хто прийшов на зустріч, були вже цілком дорослі, ну, там по дев'ятнадцять, двадцять років і навіть старші.

Я дуже люблю Любу! Це є мій найкращий друг, дарма що ми тільки цієї провесни познайомились.

Як то добре, що, коли вони приїхали з Монреалю, її віддали саме до нашої школи. А могло ж бути інакше!

Не уявляю, як би ми могли жити одна без одної, не дружити. Ми можемо все сказати одна одній. Я тільки погляну на неї, а вона вже розуміє. І я так само. А ми ж зовсім не подібні між собою ані зовні, ані вдачами. Правда, вдачі, характери можна ще змінити. Я над цим багато думаю. Мені не дуже подобається мій характер, хоча кажуть, що я і зовні і характером схожа на бабусю. Зараз це важко встановити, адже коли бабуся ще дівчиною приїхала з Краю до Канади, наші, як і всі переселенці, дуже бідили. За які гроші мали вони фотографуватися? Це їм, певне, і на думку не спадало. Але мій рідний дід і вуйко-дід завжди кажуть:

— Стефка викапана Стефанія, як була вона дівчам.

Їм начебто це дуже мило, а мені, правду казати, і мило і не дуже. Звісно, мені важко уявити бабусю малою, зараз вона сухенька, невеличка, обличчя смагляве, гостреньке, і коли сміється, то все в зморшках, от тільки очі в неї, як у молодій, темно-карі, і вона інколи їх так хитренько примружить, і я вже знаю, що вона зараз має сказати якесь гостре слівце або вивести когось на слизьке.

Їй уже скоро мине сімдесят, вона й зараз моторна, а втім, важко уявити, що вона стрибала, як коза, по горах Карпатах, усіх перетанцювала і переспівувала, як розповідає, і хоч була зовсім не найфайніша дівчина в селі, але найпрудкіша. От я не тільки не найфайніша в класі, а навіть просто не фэйна. У мене надто гостре і вузьке обличчя, що тут фэйного? Може б, у мене були гарні коси, коли б я запускала, але хіба я годна з ними морочитися? Та це й не по-сучасному, ніхто з дорослих дівчат кіс не запускає, тільки в п'ятий перейдуть, одразу чик-чик — і модерна зачіска! І ніхто нічого не скаже. А мене й без того трохи не по-хлоп'ячому підстригали. Татові саме так подобалось. А щодо моторності, це, на жаль, правда, ця моторність мені часто шкодить. Тим, що я швидше за всіх бігаю на лижах і хапаю призи, коли у нас змагання з бігу, з велогонки, цим і вчителі наші пишаються, але в школі вони дуже незадоволені, що на перервах я гасаю по всіх сходах, коридорах, і не можуть зрозуміти, що я не просто собі гасаю, а що в мене завжди багато справ і мені треба завжди поспішати, усе встигнути.

На лекціях не те щоб я не слухала, що розповідають вчителі, я завжди все чую і, коли щось обговорюють, ніколи не мовчу, але я можу робити кілька справ одразу: слухати вчителя, в цей же час написати цидулку Любі, хутенько намалювати Меб, пашу відмінницю-зубрячку, домовитися з дівчатами про тренування, — адже одне одному зовсім не заважає, і я не розумію, чому це заважає, наприклад, міс Фрем розповідати лекції або питати когось у цей час? Такі обмежені люди!

Взагалі дорослі здебільшого дуже обмежені. Треба буде об тім поговорити з Любою.

Нам завжди треба багато об чім поговорити і з'ясувати, та ми ніколи не встигаємо. Інколи я думаю, що це тому, що Люба завжди хоче усе достеменно знати, до коріння, розібрати. Вона не раз мені казала, що я дуже швидка, швидше за інших усе схоплюю, що я одразу розумію, об чім вона тільки подумає, але я не завдаю собі турботи глибше все проаналізувати. Що правда, то правда, але на це в мене просто не вистачає часу. Люба навпаки. Вона взагалі зовсім інша. По-перше, вона дуже красива. Найкрасивіша в класі. А може, і в усій школі. Я й в усьому Торонто не стрічала такої красивої дівчини, і мені дивно, що інші цього не помічають. Може, тому, що у неї коси, а це не модерно.

Але ж у неї такі пречудові коси, що на сонці вони зовсім золоті, і такі тугі, довгі, коли вона їх розплете, наче золотий серпанок накинє на себе.

І вона хоче їх одрізати! Каже: «Я з ними дуже старомодна», а я думаю про себе, що саме через ці коси вона є така стримана і замислена, бо коли вона їх розплітає і розчісує, потім знову заплітає, інколи заколює на голові, вона в цей час міркує об чімсь серйознім, для неї дуже важливім, у неї тоді таке обличчя, наче її гадки десь далеко-далеко. А потім скаже щось зовсім несподіване для мене.

Недавно ми були вдвох у бібліотеці, взяли журнали, які додому не видають, але їх дозволяють свobodно читати в міському парку, котрий навпроти бібліотеки. Раптом знявся вітер, він зривав тополиний пух і розкидав його скрізь, і Люба мовила замислено:

— Тут він зірве пух з тополі, десь-інде серезки з беріз, насіння клена, якихось квітів і жбурне разом ген далеко. І там несподівано виростуть квіти і дерева, які ніхто не саджав. Виростуть і здивуються, що поряд. А то ж вітер їх випадково заніс, випадково вони поряд опинилися і вже будуть разом усе життя. От і ми так випадково зустрілися, нас наче вітер заніс з рідного краю. Може, і ми тепер будемо все життя поряд?

— А як же інакше! Ми будемо все життя з тобою разом! — хутко відповіла я. — Але я не хотіла б, як дерева, і квіти, і більшість людей — на одному місці. Я хочу побувати скрізь, а найдужче я хочу побачити Край, мою батьківщину!

— Хіба не Канада твоя батьківщина? — серйозно спитала Люба. — Ти ж тут роджена.

— Послухай, — сказала я, і мені стало дуже сумно, — я, звичайно, роджена тут, але моя найгарячіша мрія — побувати там. Хіба для людини батьківщина там, де вона народилась? Ти от сама сказала — вітер випадково заніс нас сюди, ну, пай не нас, наших батьків, але ж найрідніша земля — то наш Край! — і враз подумала: а дід, і тато, і мама, і всі наші — скільки вони тут працювали, перестраждали, і батько в тюрмі сидів з іншими робітниками хіба за чужу землю?

— Мій батько ніколи не повернеться туди, — з неймовірною журбою мовила Люба.

— А де ти народилась? — спитала я.

— В Мюнхені.

— Так, то, значить, Німеччина є твоя вітчизна?

— Що ти, в Мюнхені батьки випадково затримались, на кілька років, а коли я народилась, вони невдовзі переїхали до Бельгії. У Бельгії ми жили досить довгий час. Але при чому тут Бельгія і батьківщина? — немов здивовано вела далі Люба. — Потім ми переїхали в Канаду, до Монреалю, і,

варешті, в Торонто, адже тут уже довго жив мій старший дорослий брат. Між нами велика різниця в роках. Так що ж, Канада тепер моя батьківщина? — навіть з викликом спитала вона. — От ти тут народилась, жила все своє життя, тобі краще.

— Ні, ні,— аж схопилася я,— я не знаю, як пояснити тобі, але у мене завжди таке відчуття, що це все тимчасово, от виросту і поїду туди. Але ж правда, так думали і тато, і мама... А тепер я й не знаю напевне, чи мріють вони повернутися назавсім. Коли я виросла, ми щось рідко ведемо інтимні розмови, бо кожен має свій клопіт, але одне я знаю певно — Край вони люблять над усе.

— Як би я хотіла поїхати туди! Сама,— проговорила Люба.— Як це важко, коли народилася в Німеччині, виросла в Бельгії, живу в Канаді і ніколи-ніколи не бачила ані Дніпра, ані Києва, ані Чернечої гори.

— Я теж не бачила, але я побачу обов'язково,— переконливо сказала я.— Адже тепер це можливо, навіть моя бабуня плекає думку поїхати в гості, а тато казав, що на те літо поїде обов'язково. Може, й мене візьме!

— Яка ти щаслива,— прошепотіла Люба.— Мій батько ніколи вже не повернеться туди, він каже, що Радянська Україна — це не Україна, і всі, хто їздять тепер туди,— зрадники і московські запроданці.

Мені аж лячно стало.

— Але ж скільки ми читали вдвох, ти сама вголос читала про Радянську Україну, ми маємо радянські книжки, хіба можна так думати? — обурилась я.

— Я так і не думаю,— тихо, але твердо сказала Люба.— Ти ж знаєш, що я так давно не думаю.

Мені стало їй шкода-шкода.

Щоб бути з батьком зовсім різних поглядів і переконань! Адже ж це жахливо! Ну, мої рідні зовсім не такі, у нас усі одним дихають і люблять і пишаться Радянським Союзом.

— А він давно з Краю? — спитала я.— Твій батько?

— Тато і мама покинули Україну з своїми батьками в двадцятих роках, дід посідав якесь значне місце в Центральній раді, і батько був тоді вже дорослим юнаком, стояв за самостійну Україну. Дід давно помер, тато і мама жили за кордоном, а під час війни, коли на Україні були німці, вони повертались туди.

— І знову втекли? З гітлерівцями?

— Еге,— на очах у Люби стояли сльози.— Я ж там не була. Я ж народилася пізніше, після війни.

Звичайно, вона народилася після війни, тоді ж, коли і я.

— Як би я бажала,— мовила вона,— не тільки з книжок, не тільки з газет та журналів і з кінофільмів дізнатися про тамтешнє життя! Я б хотіла зустріти радянську людину, просту людину, краще дівчину або хлопця, щоб можна було про все розпитати, про все говорити. Батько, правда, каже, що там усі дуже налякані люди.

— Чого вони налякані? — обурилась я.— Звідки це видно? А хто Гітлера розбив? Вони! А хто в космос першим полетів? Гагарін! Але і мені хочеться зустріти таку звичайну собі людину, щоб про все розпитати,— призналася я,— я б спитала, як живуть там такі, як ми, чого хочуть, як вірять — адже вони вірять у комунізм, усі вірять. Я багато питала б, об усім мені хочеться знати, як там! Я гадаю, там інший, зовсім інший світ, інші люди, але як там — звичайні люди, звичайні хлопці й дівчата, не герої, а звичайні?

— Вони всі незвичайні,— тепер уже заперечила Люба.— Ти ж читала «Молоду гвардію» і «Як гартувалась сталь»?

— Так то ж герої,— стояла я на своєму.— Ні, мені треба побачити зовсім звичайну дівчину або хлопця.

І ми про це стали часто говорити. Я вірю Любі аж до найменшої цяточки, батька її я не бачила, він мені огидний, якщо був з гітлерівцями. Тільки хіба я маю через це не дружити з Любою?

Я хотіла сама у всьому розібратися і дома нічого нікому не казати.

І от у неділю я почула від учителя співів, що наш молодіжний джаз-оркестр з клубу має стрічати на аеродромі молодіжний оркестр з Москви і хто хоче, також може приєднатися, тільки щоб квіти принесли. Ми з Любою вирішили обов'язково поїхати. Ми давно хотіли показати одна одній українські сорочки і намиста і вирішили вратися по-українськи. Хоч оркестр із Москви, але ж Москва столиця усього Радянського Союзу, і нам хотілося, щоб побачили, що ми українки. І так вийшло! Так чудово вийшло! Хлопець, якому ми піднесли квіти, такий фанійний, такий чудовий, чемний, вихований хлопець, виявився з Краю, з Києва!

Він розмовляв з нами рідною мовою, тільки трохи не так, як ми, у нас багато англійських слів уплутується, і він запросив нас на концерт.

Мені так хотілося швидше побігти додому і розповісти мамі, татові, дідові, усім вуйкам-дідам і просто вуйкам і вуйнам, братаничам, а найдужче моїй бабусі. Я знала, що хто радітиме найдужче, так це моя мила бабуня, моя дорога бабуся Стефа, якій здається, що краще Краю і її Карпат нічого на світі немає.

А Люба не поспішала. Вона раптом запропонувала:

— Давай посидимо в садку.

І я побачила, що їй сумно, певне, тому, що вона нічого не може розповісти своїм батькам, і я сіла з нею на лаві під кленом.

— Любцю,— звернулась я до неї.— Ми повинні вдвох бути на їхньому концерті. Ми повинні познайомитися з Юрком, як слід об усім його розпитати. Об усім. Зовсім не обов'язково, щоб ти одразу доповідала своїм. Адже нема про що. Ми випадково,— підкреслила я,— дізнались, що приїздить молодіжний оркестр. Коби ми не зустріли учителя співів, ми б і не знали.

— Ах ти, Доміно,— усміхнулась ледь-ледь Люба.

Це мене в школі звать інколи «Доміно». По-перше, тому, що я дуже люблю Сетона-Томпсона, який жив також у Торонто, а по-друге,— ну, це не вірно,— що у мене лисяча хитрість. Але я дуже люблю оповідання Томпсона «Доміно» — про лисичку і тому не ображаюсь, і, якщо правду казати, це мені навіть до вподоби, що мене так називають.

— Я певна,— вела я далі,— коби мої тато і вуйки знали, вони також поїхали б.

— Краще, що вони не знали,— прошепотіла Люба.

— Звичайно, з одного боку краще,— дипломатично відповіла я,— хоча вони, я певна, шкодуватимуть і обов'язково підуть на концерт. Та ми будемо з тобою вдвох. Навіть незручно, нечемпо було б не піти. Юрко з нами познайомився і запросив. Ти підеш, що би там не було.

— Що б не було, я обов'язково піду.

Раз вона сказала, так і буде.

«А втім, дуже цікаво жити! Весело й цікаво!» — подумала я і повідомила об цім Любу.

— Коли б тільки не було все так заплутано,— мовила моя Люба.

— Але ж ти сама казала, що любиш у всьому розбиратися. А на моє, так дуже нудно з людьми, яким і не кортить пі в чому розібратись, які живуть день по дню і тільки роблять все, що належить, що годиться, і турбуються тільки, як зробити свій бізнес, який матимуть брекфест¹ і чи дістануть добрий стек² на обід.

— Ти несправедлива, Стефо, адже є багато людей, які мусять думати про кусник хліба,— похитала головою Люба.

¹ Сніданок (англ.).

² М'ясо — улюблена страва в Канаді.

— Я не про них. Я про тих, що мають свій певний кусник хліба, але хочуть до нього ще й бекону і не журяться об тім, що інші нічого не мають. От я й хочу спитати радянського хлопця, адже в них нема таких людей, що дбають тільки про себе і не думають про решту? Як у них насправді? Чому в нашій багатій Канаді стільки безробітних, а в них нема?

— Чому саме вони, Радянська Армія, радянські люди перемогли і вигнали гітлерівців? — сказала Люба. — Коли б ти знала, як я ненавиджу фашистів.

— А я! — підхопила і я. — Я їх так ненавиджу! Що вони робили на моїй рідній Україні!

Ми ж удвох з Любою читали про криниці з дитячими трупами, про концтабори, про спалені села. Ми ж удвох з нею дивились кінофільми. Невже Любин тато був з ними? Але мені шкода було Любу, і я не сказала цього.

— Може, тому Юркові здадуться наші запитання дурними, бо для них уже давно все ясно і зрозуміло, — замислено мовила Люба. — Та я обов'язково піду і постараюсь з ним порозмовляти.

І ми обидві заспокоїлись.

— А як ти приберешся на концерт? — спитала я, адже це було також дуже важливим.

— У мене є ще інша українська сорочка з блакитним вирізуванням, ще тато мамі давно-давно в Полтаві замовляв.

— Ой, а я одягну свою гуцулочку, що баба вишивала! — І ми ще довго обмірковували, хто які кісники пов'яже, я сказала, що треба буде голову помити напередодні, щоб волосся було пухнастим. А Люба сказала, що їй напередодні піяк неможливо, а що, як не висохне, коли буде не сонячна година, а під електронагрівачем вона не любить сушити, бо колір псується. Ну, ми мали безліч таких важливих справ з'ясувати і вирішити. Ми вже йшли, взявшись за руки, і обом нам було дуже весело і здавалось, що все, все буде гаразд. Раптом Люба чомусь притишила ходу, і я відчула, що її рука в моїй якось ослабла.

— Батько йде, — промовила вона, але не покинула мої руки, а навпаки, за якусь мить міцно стисла, немов її саму хтось хтів од мене відірвати. Вона підвела голову вище, і я також.

Назустріч нам ішов чоловік, зовсім, зовсім не старий, як я уявляла, адже він ще в двадцятих роках був уже дорослим, коли покинув Край!

Він був дуже елегантно, навіть вишукано одягнений, у пенсне, з коротко підстриженими світлими вусиками.

Він зупинився, люб'язно посміхнувся.

— Тату, це моя подруга, Стефа Корчак,— сказала Люба.— Ми вчимося в одному класі.

Я здивувалась тому спокоюві, з яким вона це сказала, адже я відчула, як вона схвилювалася в першу мить.

Її батько простягнув руку і потиснув мою. Мені було неприємно, але я не знала, що маю робити. Я ж не могла не подати йому руки! Це було б прикро для Люби.

— Добридень,— сказала я, намагаючись набрати байдужого вигляду. Чи вдалося — я не знаю.

— Дуже, дуже приємно,— сказав він, усміхаючись.— Я дуже радий, що в Люби подруга українка.

— Тату, я проведу Стефу. На обід я прийду своєчасно,— так само спокійно мовила Люба.

— Будь ласка, будь ласка, донечко. Я догадуюсь — подруги ніяк не можуть наговоритися.

Він нахилився, немов хотів щось повідомити. Я враз помітила, що і вусики, і волосся — з сивиною, а обличчя, коли придивитись, вже старе. Він тихенько жартівливо проспівав: «Тобі яблучко, мені грушечка, не сварімося, моя душечко».

А я, сама не знаючи чому, обняла Любу і, дивлячись в її сині очі, так само тихесенько проспівала:

— «Тобі яблучко, мені зернятко, не розлучимось, мое серденько».

— Ото ви знаєте такі давні українські пісні! Бачиш, Любонько, твоя подруга тебе випередила! Ну, на все добре, дівчаточка! Не спізноїся, доню. Ти знаєш, що без тебе ніякий обід мені це смакує. Прошу завітати якось до нас,— він вклонився мені, як дорослий, і попрямував собі, такий спокійний, елегантний, в модному костюмі кольору графіту, пошитому, певне, найдорожчим модельєром-кравцем у Торонто.

Я його уявляла зовсім не таким, і мене здивувало, що він запросив мене бувати в них, адже наше прізвище досить відоме серед усіх українців: і прогресивних, котрі входять, як уся наша родина, до Товариства об'єднаних українців Канади — ТОУКю, і серед націоналістів, котрі ненавидять і нас, і Радянську Україну. Тата мого, мені здається, скрізь знають, бо він і в страйках верховодив, і в тюрмі сидів, і демонстрації організовував, і зараз скрізь перед веде.

— Мені дуже дивно,— призналась я.

— І мені,— підтвердила Люба.— Але я рада, ти не уявляєш, яка я рада, що ти вільно приходитимеш до нас і ми, не криючись, будемо скрізь удвох.

Ми лише трохи пройшли, як почули:

— Стефко!

Ми обернулись.

— О, тепер я тебе познайомлю з моїм татом,— сказала я.

— Невже це твій тато? Можна подумати — старший брат,— сказала Люба.

А так, тато стрункий, жвавий, в сорочці з відкритим поюнацьки коміром і з короткими рукавами, виглядав насправді молодим.

Та він же такий ще й був!

— Тату, познайомся, це моя подруга. Люба Андрієвич. Вона подумала, що ти — мій брат.

Я засміялась, і він засміявся, а по очах його, з погляду швидкого я відразу зрозуміла, що це прізвище йому знайоме. Проте він простягнув руку і сказав так само, як Любин батько:

— Дуже, дуже приємно.

Тато сказав це цілком щиро, і я подумала, що, може, він все-таки не знає, хто такий Любин тато.

Увечері дома я його спитала про це, і він сказав:

— Це найлютіший зубр серед українських націоналістів. Розумний, освічений, хитрий — і тому завжди небезпечний.

— Який же він розумний, коли з гітлерівцями був на Україні! Хіба він не розумів, що їх виженуть?

— Так, тут він схопив облизня, не справдились його надії, але він і після того скрізь вів і веде свою зміїну роботу.

— Як?

— Ганить Радянську Україну, облутує темних наших земляків, яких недоля розкидала по всіх усядах, ненавидить Москву, весь Радянський Союз і, де тільки може, бреше — в газетах, по радіо, по телебаченню.

— Чого ж тобі приємно, коли я познайомила тебе з Любою?

Тато засміявся і скуйовдив мені волосся.

— А тому, що приємніше, коли вона буде з нами, а не з ними. Молодь повинна зрозуміти, де правда. Так?

МОЯ «ПРЕС-КОНФЕРЕНЦІЯ»

(Це знову від Юрка)

Ну, вчора і взяли ж мене в роботу.

Ніколи не чекав!

Позавчора у нас був перший концерт. Славочка і Григорович знову й знову переглядали програму і довго сперечались.

Григорович наполягав, щоб усе було точнісінько так, як це вирішили в Москві, але Славочка категорично заявив:

— У першому концерті виступлять усі, абсолютно всі.

— Як усі? І дублери? І ті, що в цих номерах не виступають?

— А ми тому й переглядаємо програму, щоб усі виступили. І дублери. Деякі номери, ну, менш відповідальні, хай виконують не перші, а дублери, але щоб кожен у першому концерті був зайнятий.

Григорович заперечував, та Славочка був непохитний, і всі, звичайно, були задоволені. Що там не кажи і який байдужий вигляд не роби, а кожному хотілося брати участь у першому концерті.

Значить, повинен був грати і я!

Григорович сказав милостиво:

— Ти гратимеш попури з молодіжних пісень. Це найлегше. Ти все знаєш?

Я трохи не підстрибнув від радості. Там же й піонерський марш, і «Підмосковні вечори» і «Летить, голуби». Моя партія зовсім невеличка, але є одна і сольна фразочка! Коротенька, але сольна. У відомій пісеньці з кінофільму «Діти капітана Грапта».

Проте я наче байдуже відповів:

— Звичайно, знаю. Ти ж сам у Москві перевіряв.

Але він ще тричі примусив мене програти весь цей номер і разів з десять мою сольну партію з кількох нот і зробив добрих півсотні зауважень. Дома я б йому показав, але тут терпів усе, бо розумів, що він просто перестраховщик. Потім він щось бурмотів з приводу належного вигляду інструмента, хукав у нього, повертав угору, вниз, вертів на всі боки, для чого — і сам не знаю. Потім критично оглянув мою зачіску — зачіска як зачіска, нічого стильного, то я дома, щоб подратувати маму, інколи причісувався під стилягу. Врешті Григорович сам розсміявся і штовхнув мене в бік. Я вмить зробив рух першої позиції боксу, але не доторкнувся до нього, помахав тільки рукою, і вже до вечора мене особисто він не чіпав, а перевіряв і так само присікувався до інших. Потім ми всі репетирували з Славочкою. Все-таки після мороки з Григоровичем я став трохи спокійнішим.

Усі вдавали з себе байдужих, і я подумав, що це дуже добре, адже я певен, що кожен хвилювався так само, як і я, але «робив вигляд», і це стримувало, і ніхто не заводив ніяких зайвих балачок. А втім, мені здавалось, що найду жче хвилюється Славочка. От уже не розумію — такий справж-

ній музикант! А може, саме тому й хвилюється, що справжній? Крім того, він ще й хвилювався за кожного з нас.

Григорович перед самим концертом взагалі так подивився, піби мовчки попередив: хто підкачає, того він власноручно повісить, але в останню хвилину, коли ми вже виходили на сцену, він обернувся, підбадьорливо усім підморгнув і зробив жест рукою, мовляв, «покажемо їм, дамо жару», і всі вийшли веселі.

Не знаю вже, завдяки чому, а наш перший концерт пройшов блискуче.

Нас багато разів викликали на біс, кричали, тупотіли ногами, свистіли,— так у них виявляють захоплення, і навіть кидали квіти, немов ми справді були якісь знамениті артисти, а не молодіжний самодіяльний оркестрик. І попурі наше сподобалося, і його також виконували на біс. Перед кожним номером Женя оголошував назву і прізвище виконуючого, додавав ще деякі пояснювальні фразочки, а спочатку він вітав публіку від усього оркестру, і хоч говорив англійською мовою, тримався цілком вільно, впевнено.

Йому, видно, це самому подобалося, і тут це було до речі.

У залі зібралось повнісінько людей — найбільше молоді, але були й літні і старі.

Вже після того, як я заграв своє соло на тромбоні і сів поряд з іншими тромбонами, я побачив у другому чи в третьому ряду ліворуч моїх нових знайомих — чорнявеньку Стефу й біляву Любу. Вони знову були в українському вбранні, тому я їх помітив і усміхнувся їм. Вони зраділи, закивали головами, а Стефа, просто як дзига, почала крутитися і щось шепотіти всім сусідам, показуючи на мене, і якісь літні жінки й чоловіки теж мені закивали, наче побачили знайомого.

Потім був антракт. У другому відділі я не грав і тому з полегшенням вийшов з службових дверей подихати повітрям. По дорозі мене приятельськи ляснув по плечу Григорович, а Славочка приязно усміхнувся, мовляв, усе гаразд.

Вадим був зайнятий у другому відділі, і я його не чіпав. Я стояв на ганку, як раптом до мене підбігли обидві дівчинки.

— Який фанійний концерт, я така рада, така рада, що прийшли і дід, і вуйко-дід, і вуйки з вуйнами, — швидко заговорила Стефа. — Вони як почули, що ви з Краю, так зраділи, що й не висловити, і дуже просять, щоб ви до нас у гості прийшли. Ви скажіть, коли ви зможете. Дуже всі просили і я прошу.

— І я, — несміливо сказала Люба.

— Я питаю, коли ми будемо вільні. А чи можу я прийти з товаришем?

— А певне! Звичайно! — радісно заявила Стефа.

— Ну, то я скажу вам після концерту, — запропонував я. — Ви ж до кінця будете?

— Аякже! Щоби приїхали артисти з Радянського Союзу, а ми б пішли, не дослухавши! Коби ви знали, як квитки нелегко було дістати! А он погляньте, скільки людей не дістали і в садку слухають! Адже клуб невеличкий!

Он як! А я й не звернув на це уваги.

Справді, під вікнами клубу було багато народу. Ні, ніяк не можна було нам сісти в калюжу. Зрозуміло, чому Славочка хвилювався.

Мені здалося, що зараз, після виступу, я захвилювався ще дужче. Це ж не дома в Києві, десь у клубі Метробуду, і навіть не в Москві, перед своїми, тут же прийшли слухати не просто собі естрадну музику, не просто собі молодіжний оркестр, яких і тут, певне, безліч, а молодіжний радянський! І так багато прийшло, що й місце не вистачає!

Пролунав гонг, і я побіг за лантунки. Кого ж мені запросити з собою? Я б волів Вадима. З ним ми найдужче заприятелювали. А може, Славочку? От хто мені подобався все дужче й дужче! Це б, певне, і їм було приємно. Адже познайомились би з самим диригентом і композитором, хоч молодим і ще невідомим, а все-таки! Але якось незручно перед товаришами саме Славочку кликати... Ні, покличу я Григоровича, щоб він потім не присікався. А коли йти — хай сам і скаже.

Почався другий відділ, і я вже переживав і хвилювався за хлопців і за весь оркестр. Ні, все йшло прекрасно, звичайно, найбільший успіх, як завжди, мали співаки — Коля-гітарист і Григорович. Перед кожною піснею знову виступав Женья і коротенько переказував зміст, але здавалося, тут знають усі наші улюблені пісні! А що робилося після того, як Григорович у супроводі оркестру заспівав «Хотят ли русские войны?»! Це передати неможливо! Ми всі потім виходили кланятися, нас довго не відпускали, і на прощання знову довелось виконати «Хотят ли русские войны?» і «Діти різних народів». Славочка зробив нам знак, і грали всі — і перші, і дублери, значить, і я став четвертим трембоном і був страшенно задоволений.

Ми весь час турбувалися, особливо Женья, щоб у програмі більше дати сучасних джазових речей, модерних естрадних пісеньок, а то інакше нас не слухатимуть, а виявилось, що найсильніше враження справили наші радянські твори.

Усі ми раділи, і коли я сказав Григоровичу про запрошення, він мить подумав і відповів:

— Завтра, ти можеш завтра піти. Завтра ти не будеш зайнятий у концерті.

— А ти? Я ж хочу з тобою.

— Добре, я б теж хотів. Цікаво, як вони тут живуть. А коли буду зайнятий, з кимось іншим підеш. Яка різниця.

Коло виходу на мене вже чекали Стефа й Люба і були дуже задоволені, коли я сказав, що можу прийти завтра.

— То ми завтра приїдемо. В готель. Ви в «Принці Альберті» зупинились? Дід-вуйко на карі обіцяв приїхати.

Я нічого не зрозумів, що воно за кар, і про всякий випадок зауважив:

— Можна й пішки.

— Справді, ви ж недалеко, за ляком живете,— сказала Люба.

Що вона за ляк-переляк, я також не знаю.

— Гаразд. Як вам зручніше. О восьмій ми будемо готові, я і мій товариш.

Я звернув увагу, що, коли ми приходили в ресторан снідати або обідати, неподалечку від нас щоразу сідав високий, піби весь висохлий старик. Важко було сказати, скільки йому років. Він замовляв тільки маленьку чашечку кави, поволі пив її і дивився весь час на нас.

Так було й сьогодні вранці. Він не підходив, не розмовляв з нами, а коли ми сідали в автобус, він вийшов також на вулицю і так само мовчки не зводив з нас очей, поки ми не поїхали.

А ми, погравши трохи до сніданку, поїхали оглянути місто, і знову, як і в Монреалі, пояснення давав нам не пан Тадеуш, а шофер.

Мені дуже сподобався один будинок, такий веселий і барвистий. Будинок невисокий, триповерховий. Дах у формі зірки, пофарбований у жовтогарячий колір, верхній поверх — лимонний і оранжевий. На другому поверсі йшла зелена смуга на блідо-блакитній стіні, і все це не різко, а дуже приємно для очей. Увесь будинок — як велика квітка.

— Це школа,— пояснив шофер.

Зараз, улітку, школа була порожня, але пан Тадеуш попросив сторожа, той кудись подзвонив, і нас пустили подивитись і всередині.

У вестибюлі одразу впали в очі дві високі мармурові дош-

ки з золотими написами і багато свіжих, добре доглянутих квітів у горщиках біля підніжжя цих дощок.

— Це — імена загиблих на війні учнів нашої школи, — пояснили нам.

Мені стало прикро, що в наших школах нема такого звичаю, от, наприклад, в тій, де я вчився, але я згадав, адже і мою школу, і більшість шкіл у місті збудували одразу після війни, бо старі були спалені, зруйновані, розбомблені, і мама казала: «Як добре, що найперше відбудували школи».

Славочка теж сумно подивився на ці дошки, глянув на мене і, ніби читаючи мої думки, мовив:

— Коли б у моїй школі написали імена всіх учнів і вчителів, які загинули на фронті, в партизанських загонах, у концтаборах, — певне, їм стін би у всій школі не вистачило... У нас один старий учитель довгий час збирав відомості про загиблих під час війни своїх колишніх учнів і розповідав нам, новим.

І я вже не з таким захопленням і заздрістю оглядав спортивні зали для молодших і старших школярів, кімнату для дошкільнят, повну різних іграшок, читальні, класи, де замість парт стояли столики. Скрізь було затишно, дуже чисто, багато квітів і картин на стінах.

Що казати — школа виглядала весело, привітно. Шкода, що ми не бачили учнів.

Потім ми поїхали далі, побачили велику крамницю і хотіли зайти, але шофер сказав, що тут зупинятися не можна, поїдемо трохи далі, бачите, на цій вулиці страйкують.

— Страйкують? От цікаво! Хто ж? Чого?

Там страйкували будівельники-італійці.

А на іншій вулиці шофер знову сказав:

— Тут страйкують працівники готелів, бачите, он ходять пікетчики.

Пікетчики ходили з великими фанерними щитами на спині, на щитах було написано їхні вимоги. Серед пікетчиків ми бачили багато молодих дівчат.

— На цій вулиці страйкують усі готелі, добре, що ви зупинилися в «Принці Альберті», там не страйкують.

Пан Тадеуш явно не хотів, щоб ця розмова точилася далі, і повіз нас швидше в іншу частину міста, хоча нам дуже хотілося зійти там, де страйкують, і розпитати про це докладніше.

За обідом той самий старий в приношеному, але охайному костюмі і в стоптаних, але начищених до блиску черевиках знову сидів на тому ж місці і перед ним за весь час

пашого обіду знову стояла лише одна чашечка кави, а він дивився на нас, не зводячи очей.

Я хотів вказати на нього Вадиму, чи не шпигун, бува, але відчув, що це було б по-дурному і по-дитячому. Надто у старого були сумні очі, і віяло від нього безмежною тугою і самотністю.

А може, це все моя постійна буйна фантазія і чоловік собі як чоловік, а мені просто хочеться за кордоном якихось пригод? Я вирішив не звертати на нього нічого уваги.

Увечері Григорович сказав мені, що розпитав у тутешнього диригента хору й оркестру Богдана про родину Стефи. Це давні емігранти з Західної України, прогресивні українці, наші друзі, і дуже добре, що я піду до них у гості і розкажу про наш сучасний Київ.

— А ти? Ти ж підеш зі мною?

Справді, я вже щиро хотів, щоб Григорович пішов також, щоб я не був там сам один серед незнайомих.

— Я думав, що встигну з тобою туди заїхати до концерту, а потім прийти після, але не виходить. Адже ж ти знаєш, мені треба самому подивитись, щоб усе й усі були в порядку, аби не підвести Славочку. Та ти не турбуйся, сьогодні наш виступ раніше почнеться, і одразу ж після нього я прийду туди з Богданом. Він їхній добрий знайомий, його батьки теж з Західної України.

Ну і довелося мені йти в гості без Григоровича. Я трохи пишався, що він мені раптово став так довіряти, але все-таки з ним було б вільніше.

Точно о восьмій до готелю під'їхало маленьке авто. Вів його літній, але міцний, кремезний чоловік. З машини вистрибнули Стефа і Люба уже в звичайних вбраннях.

— Це мого рідного діда брат, наш вуйко-дід,— сказала Стефа.— Ми його попросили, щоб він на своєму карі з нами поїхав.

А! Значить, кар — це машина. Ну, звичайно! От я дурний. Це ж по-англійськи так!

Вуйко-дід міцно потиснув мені руку і сміючись закивав круглою, коротко стриженою головою.

— Будьмо знайомі, сідайте, отут коло мене сідайте, у цих кіз тільки й мови, що хлопець з Краю приїхав.

— Діду! — спинила його Стефа.

Я бачив, що їм обом хотілось удавати з себе дорослих, тому вони збентежились. Але раптом Стефа чмихнула, Люба теж розсміялась, і враз нам усім стало вільно й легко.

Дідів брат, вуйко-дід, виявився дуже балакучим і при-

вітним. Я його тільки спитав, щоб почати якусь розмову: «А ви давно з України?», як він, вправно крутячи кермом, охоче розповів цілу історію.

— Питаєте, чи давно? Більше як п'ятдесят років! Он скільки! Я ще малим хлоп'ям був, Стефчин дід — той старший за мене, а всього нас у родині дев'ятеро дітей було, як з Краю приїхали. А привезли нас до Канади батьки тільки восьмеро. Багато з нашого села тоді їхало. Дома — ані землички, ані зернинки, ані роботи. А тут, казали, все: і земля, — даром її дають, — багата, і ліси, і ріки, і озера, і копальні. Одне слово — тільки б руки, а то золоті гори достатку чекають. Ну, я-то не пам'ятаю, що казали, та батькам уже непереливки стало. А агенти такі солодкі мрії-надії, як шовком вишивають-розмальовують. А роботи ніякої не було лядно — аби робота. Ну, й поїхали. Місяць їхали.

— Місяць? — здивувався я. Аджке ми за кілька годин перелетіли з Москви до Монреаля.

— Еге ж, місяць. І кіньми, і поїздами, і, нарешті, сіли на пароплав. До того ніколи я пароплавів не бачив: такий величезний, як ціле місто, цікаво було мені скрізь обдивитись, та куди там! Тільки зійшли по трапу, загнали нас у трюм, наче ту худобу. Там і їхали, без дозволу й на свіже повітря на палубу не вільно було виходити. І хворіли, і одужували, і вмирали. То шторми підкидають цей здоровило-пароплав, як трісочку, і вже думаєш: оце кінець! Усі хрестяться, моляться, а кого морська хвороба розтинає. А заспокоїлось море, не знаєш куди й подітись. На палубі сонце пече безмилосердно, у трюмі люди задихаються, діти скиглять, старі стогнуть, жінки плачуть, як на похоронах: і чого це ми рідний край покинули, не годні живі доїхати, хоч би швидше та Канада або хоч яка земля, щоб під ногами не хиталося.

Багато не доїхали, отам у трюмі і сестричка маленька сконала, і її в полотнину загорнули і в море вкинули, і довести не дали, а вже як наші матуся плакали та голосили!..

Ну, нарешті до Монреаля дісталися. Спочатку карантин — там теж добре переполовинило, особливо дітей, а потім і розбрелися по всій Канаді і побачили, що воно за обіцянки-цяцянки, що воно за Канада.

Вуйко-дід зробив так губами, як роблять, коли хочуть показати, що нічого з того путнього не вийшло.

Ми їхали берегом широкого, і, певне, глибокого озера.

— Отут над ляком ми й спали просто неба. Карпи ловили і тим живились. Хто ліси корчувати подався, хто мо-

чари висушувати, хто в копальні під землею поліз. Скільки ж воно довелося поробити, щоб тих перших колосків хлібних дочекатися! Справді, роботи вистачало, і немало ми, українці, поту й крові віддали для розквіту Канади цієї пшеничної, золотого дна.

Нашими мозолями немало тут збудовано. Та на нас спочатку тільки як на робочу худобу дивились, кошійку платили, а весь сік з тебе видавлювали. Та ще ж до того ми їхньої мови не розуміли, а вони нашої. Казали: «Хто ви такі? Українці, кажете? Такого й народу нема, і мови такої нема». Глузували спочатку.

А Стефин дід, він старший за мене, був він тоді таким, як оце ви, парубком уже був, легінь такий, дужий, гарний із себе, письменний. Він і казав усім, хто так говорить: «Як це нема такого народу, такої мови, коли в нас Тарас Шевченко був і українською мовою писав? А Тарас Шевченко великий поет, всі на світі його знають. Як був серед українців такий, як Тарас Шевченко, то й народ такий, значить, є, і мова така є».

Я аж здригнувся, як почув це. Так він це просто сказав, а вплинуло воно на мене дужче, ніж усі уроки нашої вчительки, яка примушувала відповідати точнісінько так, як у підручнику надруковано про світове значення Тараса Шевченка.

Дівчатка щось по-англійськи шепотілись позаду, і я тільки розібрав, що Стефа сказала:

— Краще б Юрко про Край розповів.

— Ні, ні, — спинила її Люба. — Хай вуйко-дід каже.

І мені також хотілось, щоб він розповідав, адже зовсім, зовсім вони інакше жили на чужій землі, ніж ми в себе.

— Ми вечорами, коли від втоми не падали, коли ще годні були хоч трохи, збирались, «Кобзаря» читали, дітей вчили, щоб рідної мови не забували. Та робили, як машини робили, життя собі виборювали. Людина в житті, як на вело, або має їхати, або впаде. Хоч як важко, а крути ногами, щоб не впасти. Впадеш — пропадеш. Ну, й крутиш. Де мене тільки по всій Канаді не носило! Ким і чим я тільки не був і де не працював! І на болотах, і на шахтах, і у фермерів, потім таки у Форда пристроївся, у Віндзорі його заводи. Може, будете у Віндзорі? Там канадський Віндзор, а через міст — Детройт — Америка, в гості туди й сюди бігали. Так от у Віндзорі фордівські заводи.

Про Форда я, звичайно, знав і з цікавістю поглянув на діда, який сам працював у нього.

— Десять років з гаком працював я у Форда, а потім ви-

кинули, після одного страйку викинули. Скільки вже я тим безробітним був! Інколи так бідив, що й кусника хліба не було. Та оце у війну всі в Канаді трохи попідроблялись, то й я зашпетував собі трохи.

Я знову здригнувся, але зараз уже з неприємним почуттям. Як це вони під час війни «попідроблялись», коли в нас усе було зруйновано? Але дід говорив про це так спокійно, немов про щось само собою зрозуміле.

— Ну, то у вас під час війни все навпаки було, ми знаємо, ми всі збирали й хоч потроху хтіли допомогти. Ми знаємо, що фашисти в Краю накоїли.

Від цих слів мені полегшало.

— Оце тут є італійський квартал,— мовив вуйко-дід.— Що казати. З усіх усюд до Канади люди їдуть, гадають, як і ми, золоті гори для всіх, а по правді, самим треба золоті руки мати та голову на плечах.

— А оце наша українська друкарня і редакція нашої української газети,— показала мені з гордістю Стефа на вівіску на одному з будинків, але напис там був англійською мовою, і мені стало сумно.

* * *

Я не міг одразу розібрати, чи велика, чи мала квартира, де я опинився, бо надто багато людей зібралося і з усіма знайомили мене Стефа і вуйко-дід, який уже казав мені «ти» і немов узяв під своє шефство. Я не міг одразу розібрати, де батьки Стефи, де вуйки, вуйни, братаничі, сестри в других і брати в третіх, я тільки відзначив одразу рідних Стефчиних дідуся й бабусю та ще одного старого, якого всі називали «сват». Чий він сват, мені було незрозуміло, я взагалі в родинних зв'язках не дуже розбираюсь.

Сват сидів поряд із Стефиним дідусем і, певне, був такого ж віку, тільки дуже швидкий, невеличкий, сухорлявий, з рудувато-сивими вусами.

Стефчин дід був зовсім білий, високий, красивий. Такого гуцула я бачив на картині на виставці. А бабуся маленька, смаглявенька, зовсім, зовсім старенька, але моторна і з великими темними очима, як у Стефи. Може, тому, що мої діди й бабусі давно померли і я завжди за цим шкодував, я дуже люблю зовсім старих людей.

А свата я одразу відзначив не тому, що мені він вже так сподобався, а тому, що він хітро дивився з-під кущавих рудуватих брів і саме він задавав мені найбільше дошкульних питань.

У невеличкій кімнаті стояв стіл з всілякими закусками і стравами і горою тарілок збоку. Але за стіл не сіли, та й де б могли там уміститися!

— Дівчатка, — сказала огрядна красива жінка, певне, мати Стефи, — ви вже маєте турбуватися про нашого милого-милого гостя. Най бере тарілку, а ви накладайте всього.

Але турбувалися всі жінки, мене повели навколо столу і наче по конвейєру накладали й накладали в мою тарілку з кожного блюда.

— Оце голубці, це ж у Краю їх завжди готують, тут без них вам, певне, незвично.

Власне, мамі не було коли возитися з голубцями, вона готувала що найшвидше і найпростіше, але я ствердно усміхнувся.

— А оце печеня, це томатний соус, Стефко, поклади томату.

— Що ви, куди стільки! — нарешті насмівся я. — Я ж не подужаю!

До столу всі так само підходили, а потім ішли з тарілками в руках у сусідню кімнату, сідали, хто на канапі, хто на стільці біля вікна, хто коло круглого невеличкого столика. У нас куди зручніше — сядуть усі за стіл — п'ють, їдять, розмовляють. А може, це і є «a la fourchette»?

Мати моргнула Стефі, і дівчатка влаштували мене за круглим столом.

— Як то шкода, що нема тата, — сказала Стефа. — Він учора поїхав до Віндзора, але незабаром має повернутися, він вас дуже хотів побачити.

Мені було це досить байдуже, і так народу зібралось багато, я й не чекав. Я був у центрі уваги всіх і знову пожалів, що зі мною нема Григоровича. Хоч би він швидше прийшов!

Стефина мати спитала лагідно:

— А чи довго ви їхали? Стефка казала, аж з самого Києва.

Я зрадів — «прес-конференція» починалася легко.

— Я сам з Києва, але вилетіли ми з Москви, чотири години летіли до Парижа, а сім до Монреаля.

— Подумати! — сплеснула руками літня, але не стара ще жінка. — За півдоби і вже тут! А я цілий тиждень пливла пароплавом!

— Цілий тиждень! — засміявся Стефін дід. — А ти, стара, пам'ятаєш, як ми цілий місяць у трюмі пеклись та душилися!

— Діду, вуйко-дід уже розповідали про це, — нетерпляче

мовила Стефа, мабуть, боячись, що знову почнуть розказувати історію переїзду, яку, певне, вже чула безліч разів. Я розумів, їй хотілося почути більше від мене.

Краще ми б самі пішли кудись погуляти, а не сиділи тут з усіма родичами! Ну, що поробиш, треба витримати до кінця.

— Так ви, кажете, з Києва, з Краю,— примружився невеличкий сват.— Ну, то й як ви там ся маєте в Києві, у Наддніпрянській Україні?

— Дуже добре,— почав я.— Якщо ви були в Києві до війни (я помітив, що сват підморгнув комусь, я не зрозумів чого, а почав я так, бо у доповідях часто починають з порівняння), якщо бачили Київ, тепер ви б його не пізнали. Хрещатик тепер удвічі ширший, весь забудований новими будинками, а від руїн і сліду не лишилось. Усе відбудовано, скрізь квіти цвітуть, і всі ми добре живемо.

Сам я нудився, коли так доповіді робили, але ж тут вопп їх не чули, а я говорив, просто як звук. Сам себе не пізнавав і був задоволений, що так легко розповідаю.

Жінки схвально кивали головами, зворушливо дивились на мене, і тут капосний сват спитав:

— Та й в наших газетах пишуть, що добре, а чому ж родичі багатьох тутешніх просять надсилати посилки з різними речами?

Я спалахнув. Що відповідати? Хіба я не знаю, що справді таке є, адже з-під поли і на товчку часто продають закордонні речі. Я над цим ніколи не замислювався, але зараз подумав, що усіх спекулянтів сам передавав би, щоб вони не паскудили нас і не ставили людей в таке становище, як моє зараз.

Я відразу взяв себе в руки і почав якомога спокійніше:

— Я про це знаю, але причини тому різні. По-перше, вам же відомо, як весь наш народ постраждав під час війни, не те що одягу, у багатьох даху над головою не було, то, може, й справді десь на Західній Україні, де й німці й бандерівці цілі села палили, дехто чекав допомоги від рідних. Але тепер, коли вже стільки часу після війни минуло, це вже не причина. Хто працює — той усе має. Але знаєте, є ще такі люди, особливо жінки, яким дуже кортить мати щось закордонне — от і просять прислати, щоб похизуватись.

Врешті я вирішив сказати їй правду.

— А крім того, ви думаете, всі вже люди такі свідомі і не хочуть задарма нажитися? От ви тут працюєте, і, може, з останніх грошей, думаючи, що рідні ваші там голодують,

як колись, надсилаєте різні речі, а вони — спекулюють і живуть на дурничку. Є ще в нас і такі, що там гріха таїти.

Тут сват кивнув головою, поглянув сердито на когось із гостей і мовив:

— Ото ж то воно й є, хіба я не казав?

Я вже думав, він заспокоїться, та ні — питає мене знову:

— От ти хлопець з України, але ж у вас все там роблять, як Москва наказує і вирішує, от і зараз кажеш, ви всі з Москви прилетіли, а не з Києва.

Ну, це питання мене просто обурило! Проте я стримався і сказав спокійно:

— То ви не уявляєте нашого життя.

І, помітивши, як усі чекають, що я скажу, особливо Стефа і Люба — аж роти пороззявляли, і тільки рідний дід незадоволено насупився, я заговорив навіть трохи голосніше, ніж хотів, немов був на якійсь прес-конференції.

— Адже в Радянському Союзі багато республік, і всі вони рівноправні, і від усіх представники збираються в Москві і вирішують питання, що стосуються всього Радянського Союзу. Не Москва вирішує, а в Москві, бо Москва — столиця всіх радянських народів, і ніхто нам не диктує. Україну люблять, може, найдужче серед усіх республік. Як була війна, мама розповідала, — за Уралом, куди вона евакуювалася, усі тамтешні плакали, коли німці Київ захопили, і так раділи, коли його визволили, що на вулицях немов свято було, як почують, хто по-українськи говорить, чужі кидаються, цілують, вітають. Додому з евакуації, як рідних, виряджали. Багато нас, українців, і в Казахстані, і в Узбекистані опинилося, і скрізь нам співчували і допомагали (я так казав, наче сам скрізь був).

А що ми з Москви прилетіли, так там же був огляд молодіжних оркестрів, теж звідусюди з'їхались — з Києва, з Мінська, з Грузії, і от бачите — мене, українця, від України сюди послали. — (Було трохи не так, але, говорячи це, я й сам повірив, що мене взяли як представника України.) — Он наші співаки з Києва перші премії на міжнародних конкурсах завойовують, і всі пишаться — «солов'ї з України», а в Одесі — музична школа Столярського найкраща в Союзі. Звідти сам Ойстрах вийшов! А в Києві наш учений Патон побудував новий міст, таких ніде нема; він став Героєм Праці всього Радянського Союзу!

Мені хотілося довести їм, чого досягла наша Україна, що цим пишаться всі радянські народи, і я згадував усе, що міг, і потім, ввіймавши розчулений погляд вуйка-діда і згадавши його розповідь, несподівано для себе закінчив:

— І ми живемо так, як бажав Тарас Шевченко.

— А у вас є на Україні пам'ятник Тарасові Шевченку? — спитав якийсь молодик з борідкою і довгим волоссям.

Рідний дід обурено знизав плечима і, певно, хотів йому щось сказати, але я навіть задоволений був з такого запитання.

— У нас, у Києві, проти університету стоїть великий пам'ятник. Є чудовий пам'ятник у Харкові, там і сам Тарас, і всі герої з шевченківських творів — Катерина, гайдамаки. І в Каневі, на Тарасовій горі, стоїть чудовий пам'ятник.

— А ти був, синку, в Каневі? — спитав рідний дід.

— Звичайно, був, кілька разів був, і з мамою ще малим їздив, і з школою. У нас в травні щороку туди багато народу їздить. Пам'ятник там здалеку видно — під'їздиш пароплавом, а він над Дніпром височіє. Та в нас нема жодного міста, де б не було школи імені Шевченка, вулиці імені Шевченка, а скільки колгоспів шевченкових! І наш київський університет, і оперу названо його іменем, — а ви питаєте, чи є на Україні пам'ятник? Є не тільки в нас, а і в Росії, і в Казахстані, а Шевченківські дні увесь Союз святкує. І ви ж знаєте, що на початку революції сам Ленін декрет підписав, щоб скрізь поставили пам'ятники революціонерам, ученим, великим поетам, і в той перший список нашого Кобзаря вписав.

Мені хотілося більше й більше розповідати, хоча саме над цим я ніколи дуже не замислювався. Це ж усе було звичне, увійшло в наш побут, а тут питають і слухають.

Раптом рідний дід перебив мене зовсім іншим питанням:

— А батько, хто твій батько, синку? — спитав він.

— Мій батько загинув на фронті, під Берліном.

— Бідна дитина! — скрикнула жінка, яка казала, що пливла тиждень до Канади, і несподівано міцно мене обняла.

— А мати в тебе є? — спитав знову дід.

— Мама є, — сказав я.

— То вона, певне, заміж вийшла вдруге, певно, молода ж лишилася? — спитала якась із жінок.

— Ні, вона не хотіла виходити вдруге, — сказав я.

— Йой, то ви, мабуть, без батька дуже бідуєте, — приклала руки до грудей Стефіна мама.

— Що ви! — спалахнув я. — Моя мама сама працює, вона вже доктор наук, професор, вона пише книги з історії України, — сказав я з гордістю, як ніколи в житті. Адже, навчений докорами в школі: «Ти думаєш, як твоя мама науковий працівник, так тобі все можна»... і т. ін., і т. п., я завжди

намагався і в піонертаборах, і в гуртках приховати, хто моя мама. Я ж і в оркестрі хлопцям сказав «викладає історію» і все.

І що сталося тут, коли я сказав, що батько загинув, а мати — професор і пише книги з історії України! Вони дивились на мене, як на чудо, жінки мене обнімали з сльозами на очах, як малу дитину, яка щойно лишилась сиротою. Сват, який задавав мені ехидні питання, встав і промовив урочисто:

— Най же щастить матері, що виростила такого сина.

І тут підвівся Стефчин дід і обвів усіх очима...

— Бачите, люди, яких хлопців викохав наш Край, наша рідна Україна, а брешуть на неї, брешуть свої ж українці,— і він стукнув кулаком по столу.

А мені, по правді, в душі було соромно-соромно. Коли б вони знали, скільки лиха і сліз завдавав я мамі, як я погано вчився, тікав з уроків літератури і як учителі раділи, що я, нарешті, скінчив школу...

Та от мене спитала тихенько Стефчина бабуся:

— А може, ти й на Карпатах був?

— Був,— з радістю відповів я,— ще в сьомому класі, на зимових канікулах. З нашої школи їздили в зимовий табір на Закарпаття, ми там на лижах каталися, там так добре, так красиво, я там аж десять днів був!

Бабуся приклала хусточку до очей, а Стефа скрикнула:

— Йой, ви й на лижвах бігаєте?

Усі загомоніли, якось розвеселились, питали мене вже не як на прес-конференції, а просто собі про все, що цікавило. Дівчата спитали, кого я найдужче з письменників люблю. Я сказав щиросердо, що Остапа Вишню і що я його бачив живого: він «Зенітку» в нас у школі читав, і я теж напам'ять знаю його оповідання і виступав з ними в школі. Тоді вони попросили, щоб я щось прочитав їм, і я прочитав моєлюбиме оповідання «Полювання на бенгальського тигра». І всі страшенно сміялись, а сват трохи не плакав від сміху. Тут, нарешті, прийшли Григорович з Богданом. Я Григоровичу нишком показав кулак. Він злякано зиркнув на мене, але я враз заспокоїв його поглядом. При ньому вже ніякої прес-конференції не було, його пригощали, вітали, потім усі співали «Реве та стогне», «Розпрягайте, хлопці, коні» та «Верховино, світку ти наш». І всім сподобався бас Григоровича.

Стефчина мати і та жінка, що перша кинулась мене обіймати, перезирнулися, враз звідкись з'явилися мандоліни, і вони вдвох почали грати на них.

— Згадала баба, як дівкою була, — жартома сказала Стефчина мати, а Стефка з гордістю мовила:

— Моя мама в мандолінному оркестрі жінок-українок була. Вони їздили скрізь по Канаді, де українці були, і виступали з українськими піснями.

Хороший був вечір, але на цьому не скінчився.

ЦІЛКОМ МОДЕРНИЙ БУДИНОК

(Розповідає Юрко)

Треба сказати, що мої нові приятельки Стефа і Люба майже весь час мовчали. Може, тому, що вони були тут наймодерніші. Та я бачив, що вони обидві страшенно хвилювались і непокоїлись, коли мені задавав цей сват питання і коли я відповідав. На кінець вечора ми всі втрьох почували себе друзями, і Стефа тихенько спитала:

— А потім нам, без старших, мені й Любі, ви розкажете про ваш комсомол, і як влітку в табори їздите, і як живете?

Я від щирого серця пообіцяв. Звичайно, я усе розкажу.

— От завтра. Якщо ви зможете, поїдемо з нами в Палермо. Завтра ж неділя, і туди всі приїдять відпочивати. Там пам'ятник батькові Тарасу і музей, там збудовано Амфітеатр. В Амфітеатрі наш хор виступатиме.

Я не знав нічого про Палермо і не збирався там бути, але подумав, як мамі буде приємно, що я там побуваю, і я згодився.

— Я дуже хочу поїхати з вами. А чи повернуся до вечора? Я увечері, можливо, буду зайнятий.

— Може, завтра і тато вже повернеться і поїде з нами, — заспокоїла Стефа. — А втім, вуйко-дід обов'язково поїде, він вас одвезе.

Вуйко-дід, почувши останні слова, враз обізвався:

— Аякже, аякже, хлопцеві неодмінно треба побувати в Палермо і в Краї розповісти, як ми тут Батька шануємо.

— Любцю, і ти обов'язково з нами поїдеш, — категорично заявила Стефа, і Люба твердо відповіла:

— Обов'язково, що б там не було.

Що там могло бути, я не добивався.

Але вже було за північ. Ми й не помітили, як час мив.

— Запорожець, нам давно пора! — сказав Григорович.

Стефа аж підскочила, як почувла, що він мене Запорожцем назвав, та й усім це сподобалось.

Мене вже всі обіймали і цілували, як рідного, і жінки, й чоловіки, і наказували обов'язково завтра їхати в Парлермо.

— Я не знаю, чи він дозволить, це ж моє начальство,— вказав я на Григоровича.

— То най і товариш з нами їде, най і наших співаків почує!

Я бачив, що Григорович усім сподобався, особливо після того, як він, трохи перекручуючи слова, проспівав «Дивлюсь я на небо».

— Дякую, але мені не можна, а Юрко нехай до вечора їде.

Стефа трохи не застрибала, а Люба міцно стиснула їй руку і так почервоніла, що аж сльози на очах виступили. Чудні дівчиська! Скрізь однакові! А Стефіна бабуся мене навіть перехрестила.

— Свахо, що ви робите,— удавано злякано мовив сват,— він же радянський хлопець, ані в бога ані в чорта не вірить.

Але бабуся мовила спокійно:

— Це моє материнське благословення. Най йому щастить і тут, на чужій землі.

— А в нашому домі є жменя нашої рідної землі,— сказав рідний дід,— он у баби за іконою зберігається.

І всі знову загомоніли.

— Як їхали з Краю, кожний взяв хоч грудочку або коло своєї хатини, або з кладовища, де батьки лежать,— сказав якийсь старий.

— Як подумаш, що є і в нас у хаті та крихта з Краю, так наче на серці легше,— мовила стара жінка.

— Хоч би одним оком глянути на ту хату, де народився, де босим бігав.

— Так тепер же можна поїхати і глянути,— сказав я,— кілька годин — і там.

— А я вже їздив і дивився, і не пізнав нічого,— сказав сват,— скрізь був: і у Львові, і в Києві. Бачите, і хлопець те саме каже, що я розповідав, а ви не вірили!

От хитрий сват! А придурився, що нічого не знає про нашу Радянську Україну!

Ми вже остаточно попрощалися, коли до кімнати зайшов молодик, одягнений шикарно і модно, як манекен у вітрині па Сент-Кетрін у Монреалі. Всі трохи здивовано глянули на нього.

— Моє шанування громаді,— якось вже занадто чемно вклонився він, а коли занадто чемно, мені здається, людина ставиться до інших або трохи зневажливо, або улесливо.

Молодик явно відрізнявся від усіх цих щирих і простих людей, що так гостинно і сердечно приймали нас.

— Пробачте,— мовив він,— я брат Любочки. Я заїхав за нею. Батьки турбуються, що вже пізно.

— Я вже йду,— знову почервоніла Люба.— Бачиш, ми вже збирались.

На вулиці перед домом стояла красива біла з червоним машина невідомої мені марки.

— Любочко, ти можеш запросити своїх знайомих, я одвезу куди треба.

Люба зраділа:

— Будь ласка, сідайте,— звернулась вона до мене і до Григоровича.— Це мій брат, Федір.

— Тед,— сказав, простягнувши руку, брат Люби,— будьмо знайомі.— І сів за кермо. Стефа, яка стояла з родичами і Богданом на ганку, зацокотіла:

— От добре, а то вже пізно, ви потомлені. Любцю, ти ж одвези!

Ми сіли в машину.

Вже була ніч. Вулиці чужого міста немов танули в місячному молочному світлі.

— Я завезу тебе додому, Любочко,— сказав Тед,— бо батьки дуже непокояться, що тебе довго нема, а тоді відвезу гостей.

Любі не хотілося виходити з машини, і мені чомусь не хотілося, щоб вона лишала нас з Тедом, але ж незручно було про це казати. Справді, було вже пізно, а вона ж ще не доросла дівчина. Я так і не спитав, в якому класі вони з Стефою вчать, напевне, в восьмому або в дев'ятому, не більше.

Машина була шикарна, так м'яко йшла, немов линула, всередині лежав великий розкішний тигр і висіли мавпи — іграшки, звичайно.

Тільки ми попрощалися з Любою і поїхали далі, як Тед, тримаючи руку на кермі, повернувся до нас і сказав:

— Я б дуже хотів показати вам цілком модерний будинок. Ви були зараз у звичайній старій квартирі, мої батьки живуть хоч і в просторішій, але в такій же старомодній, а я хочу показати вам свій, цілком модерний будинок.

Ми переглянулися з Григоровичем.

— Хм,— хмикнув він,— ми б залюбки подивились, але вже пізно, нам треба повернутись до готелю, бо наші турбуватимуться.

— Це не займе багато часу, але я певен, вам буде цікаво. Я його недавно збудував, усе на свій смак.

— Може, іншим разом, а то справді нам пізно,— сказав я і, щоб на цьому покінчити, спитав:

— А де ви працюєте?

— Я адвокат, працюю в юридичній конторі. Я перепрошую за свою мову, я більше розмовляю по-англійськи, але старі примушують мене у них в домі говорити по-українськи.— Він знизав плечима, як на якесь дивацтво, властиве батькові.— Мати, знаєте, більше тягнеться до сучасного, у неї більше знайомств в американських колах.

— А які ж справи ви ведете найчастіше? — спитав Григорович.

Тед задоволено засміявся.

— Коли хочеш мати бізнес, треба знати, яку справу брати і кого захищати. Мене вже знають багато власників відомих фірм і підприємств, і вони вже певні, що я пильнуватиму їхні інтереси. Батько, правда, інколи хоче мені підкинути якусь жалюгідну справу земляків, але що б я мав, коли б тільки з ними порався? Чи міг би я на таких справах не тільки збудувати котедж, а просто наймати пристойну квартиру?

Дуже добре, що ми відмовилися від цієї візити!

Зовсім не хотілося заводити з ним ближчого знайомства!

Ми їхали незнайомими вулицями і опинилися зовсім не перед нашим готелем, а перед чималим котеджем у невеличкому садку з тенісним майданчиком.

Григорович глянув на мене, я на Григоровича, і ми зрозуміли, що обидва пошилися у дурні. Ворота і двері гаража самі собою відчинилися.

— Новий кар дружина взяла на дачу,— сказав Тед,— а мені лишила цей старий. Що маєш робити? Перед жінками треба поступатися.

Уявляю, який же той новий!

— А оце дитячий,— показав він у гаражі немов іграшкове, але зовсім справжнісіньке авто, в якому могло вільно сісти двоє дітей.— Перепрошую, я зараз сам живу, просто як свиня, знаєте, як хлопець один лишається.

Нам було смішно від цього порівняння — не такий уже він «хлопець», та й «свиня» не пасувало до його зовнішнього вигляду, але він це сказав так безпосередньо, що нам стало вільніше.

— Це була мрія і мета мого життя — збудувати свій будинок,— говорив Тед.

Що нам було робити? Однаково ми не знали, як потрапити до готелю, і, заходячи в дім, я сказав:

— Дуже цікаво подивитись.

Тед, захлинаючись від задоволення, вмикав світло і показував свої апартаменти. Я ніяк не міг порахувати всіх кімнат. Дванадцять? Тринадцять?

З найбільшою гордістю Тед показував кухні, холодильники і туалетні. І це я порахував добре. Три кухні, одна велика, як у ресторані, з кухонними причандалами, які мене абсолютно не цікавили. І в мене, і в Григоровича були байдужі обличчя, і хазяїн, певне, думав, що це все нам не в дивину. Не зворушила нас і менша кухня.

— Це любима кухня моєї дружини. Бачите, тут не двері, а арка до дитячої кімнати. Жіночка може готувати і дивитись, як діти граються. Ось під краном є ванночка для маленького, а оце стіл для прасування, а оце сушилки.

Все-таки я вирішив придивлятися, щоб розповісти мамі і її подругам. Адже їм, бідолахам, доводиться поратись на кухні. Але для них це зовсім не найулюбленіша кімната в квартирі.

Я нарахував чотири туалетні. З них одна мені дуже сподобалась — дитяча. Ми всі троє посміялись там, бо все було таке маленьке, як для ляльок.

Але найніжніші почуття викликали, на мою думку, у Теда холодильники. Вони були приховані або стирчали скрізь: великі, і середні, й маленькі, різних форм і розмірів. Коли Тед відкрив один коло кухні, мені здалося, що ми потрапили на м'ясокомбінат.

— Може, щось закусимо? — запропонував він.

— Що ви, ми так добре вечеряли. А де ваш кабінет? — спитав я.

Кімнати були трохи порожні, але із зручними модерними меблями. Картин майже не було, тільки в одному холі висіла якась абстрактна нісенітниця.

— Угу,— багатозначно мугикнув Григорович, коли Тед повідомив, скільки вона коштує. Ми, правду мовити, не знали, це дешево чи дорого.

— Це моя жіночка кохається в мистецтві. Я — ні,— щиро признався Тед.

— А де ваш кабінет і бібліотека? — знову спитав я.

— О, зараз покажу! От тільки подивіться гардеробну. Тут одяг наших діточок.

Це була не кімната, а скоріше величезний широкий гардероб на всю стіну, там би й ліжко вільно вмістилося, але висіли самі платтячка. Потім ми зайшли в дитячу. Дитяча

мені також сподобалась. Маленькі меблі були пофарбовані в веселі яскраві кольори. На підлозі лежало безліч іграшок, їх би вистачило на цілий дитячий садок.

— А кабінет і бібліотека? — спитав знову я.

Нарешті ми увійшли до кімнати, яку хазяїн назвав кабінетом. Він одразу показав стіл чи прилавок, як у барі, який швидко відкрив.

— Бачите, це холодильничок для вина. Адже в кабінеті здебільшого збираємось ми самі парубки без жінок. Вип'ємо чогось?

Але ми відмовились, кажучи, що добре випили в гостях. Він недовірливо глянув на нас, адже в Канаді сухий закон, і в Стефчиних родичів ми пили тільки «кока-колу», «севен ап» (що значить — сім разів стрибни) та домашній лимонний напій. Звідки ж у нього стільки вина?

У кабінеті стояв письмовий стіл з письмовим приладдям, і над ними висіла невеличка полицка на два рядки книжок.

— А де ваша бібліотека? — спитав я.

— А от,— зовсім не бентежачись, підвів мене Тед до полицки.

Я не стерпів і сказав:

— А в моєї мами бібліотека — понад три тисячі книг, і то це вона після війни сама збрала, а до війни і в діда, і в батька вдвічі більше було.

Він недовірливо глянув на мене, але особливого враження на нього це не справило.

Ми подякували за гостинність, без упадання похвалили дім. Справді, що там упадати перед холодильниками та вбиральнями? Прощаючись, я запросив його, коли він буде в Києві, завітати обов'язково до нас.

Задоволений, що показав свій «модерний будинок» — «мету і мрію свого життя», він одвіз нас у готель.

В готелі панувала сонна тиша. Ми мовчки піднялися ліфтом і йшли з Григоровичем по коридору. Перед моїм номером Григорович сказав:

— А ти знаєш, він дурний, цей адвокат. Ну, хіба можна — «будинок — мета мого життя». Ти б хотів мати такий власний будинок?

— На чорта?

ПАЛЕРМСЬКА ПІСНЯ

(Від Юрка)

Я сьогодні багато бачив і чув, але не дає мені спокою той чоловічий хор, який виступав у палермському Амфітеатрі і співав українською мовою пісню про Канаду й Україну.

А деякі пісні вони співали по-англійськи, і так дивно було: стоять юнаки, парубки і літні дядьки в українських сорочках, у синіх шароварах, ну, як наш звичайний український хор, а співають по-англійськи. Правда, спочатку вони виконали «Реве та стогне» та інші наші пісні.

А наприкінці проспівали оці «Думки про Канаду та Україну». Простий сумний мотив. Я звик швидко запам'ятовувати слова пісень. Про мелодію, мотив я вже не кажу, що б я був за музикант оркестру?

Вони співали:

Канадо, Канадо, країно моя,
Була ти для мене часами чужа.
Здоров'я і сили тобі віддаю,
На рідну Вкраїну думками лечу.

Коло мене сиділи по один бік Стефа і Люба, а з другого вуйко-дід, рідний дід і ще якийсь просто вуйко, і всі вони в таким почуттям підспівували, немов це не пісня, написана кимось, а саме їхні думки про Канаду й Україну.

На Вкраїні милій лунають пісні,
Відгомін їх чути в Канаді моїй,
Там сонечко грає, калина цвіте,
Роки тут минають, життя наше йде.

І вони всі — і вуйко-дід, і рідний дід, і просто вуйко — так зітхали при цьому, що мені хотілося їх чимось втішити. Та вони й самі себе втішали:

Поїду ще, може, де рідна земля,
Тебе не забуду, Канадо моя.
Може, я ще вернуся, де рідна земля,
Де дружба народів, де світла зоря.

Стефа і Люба теж з запалом співали цю пісню, наче присягались, що вони обов'язково поїдуть.

— Правда, хороша пісня? — спитала мене розчулено Стефа. — Це наш канадський поет написав. Він старий, він з Краю давно приїхав.

Потім ми знову пішли до пам'ятника Тарасу і в музей. Музей зовсім маленький, не те що в Києві або в Каневі, але Стефа з гордістю сказала:

— Бачиш, Люблю, який чудовий у нас музей. Тут є рушник, що моя бабуся ще з Краю привезла, сама молодою вишивала.

Вона стала показувати Любі різні книги і пояснювати. Книг було багато наших, і про Тараса Шевченка, і про Леніна, про Радянську владу, твори наших радянських письменників. Вона показувала фото канадських робітників, українських гуртків, вона швидко про все розповідала, і видно було, що Стефа знає все до дрібнички у всіх кімнатах, а що Люба, здавалось, була вперше, так само як і я. Чому? Питати було незручно.

Для мене було багато знайомого з того, що надіслали від нас, адже я зі школою ходив і в Шевченківський музей у Києві, і в Канів їздив, я тільки трохи побоювався, що мене почнуть питати, а я ж не був там дуже уважним!

А пам'ятникові я надзвичайно зрадив. Справді, опинитися так далеко від дому і раптом побачити таку близьку, свою людину! Хай це й на пам'ятнику!

Народу в Палермо приїхало багато. Усі спочатку підходили до пам'ятника Тарасові Григоровичу, наче віталися з ним, вони казали: «Підійдем спочатку до Батька». Тут стрічались українці з різних кінців Канади. Це я зрозумів з того, як здоровкалось багато людей з рідним дідом, і вуйком-дідом, і з Стефою.

— Ач яка виросла! Це скільки ми її не бачили? Йой! Як Батькові пам'ятник ставили! Мала ще була зовсім.

— А тепер он бач, дівка яка! А що це за хлопець? Чий? — питали обов'язково.

— Це з Краю! — гордо відповідали Стефа, або вуйко-дід, або рідний дід.

— Я з Києва, — з задоволенням і гордістю казав і я, і всі зойкали й раділи, немов я до них у гості приїхав. А Стефа мені пояснювала:

— Ці аж з Ванкувера, а ці з Віндзора, а ці з Вінніпега. Вони не змогли прибути вчасно на Шевченківські дні, то тепер їдуть і їдуть. Коли б ви побачили, яке в нас свято було!

— Сорок тисяч, не менше як сорок тисяч з'їхалось, — підхопив вуйко-дід.

— Ще добре, що дощ пішов, — засміявся рідний дід, — а то б, певне, й земля репнула, стільки наїхало.

Тої неділі теж було багато, і кожен спочатку підходив привітати Тараса Григоровича, а то збирались коло нього, співали «Заповіт», а потім ішли до Амфітеатру.

Це великий відкритий театр просто неба, на зразок нашого Зеленого в Києві, тільки навколо просторо, і з одного боку на схилах гори — гайок, там люди влаштовувались, як на пікніку.

Амфітеатр звався іменем Тараса Шевченка, і видно, що ним дуже пишались усі. Його збудували на власні гроші прогресивні українці і відкрили нещодавно на Шевченківські свята. Поблизу Амфітеатру був чималенький закритий павільйон. У павільйоні, сказала Стефа, відбувались різні урочисті спільні обіди, зустрічі, а зараз ми зайшли туди трохи перекусити в буфеті і випити «севен-ап».

Неподалечку Стефа показала дитячий літній табір — легкі дерев'яні будівлі, але зайти туди вже не було часу.

— Я на тім тижні піду в похід, — сказала Стефа, — а потім маю приїхати сюди відпочивати. Ви, Юрко, саме повертатимете до Краю, ви ж казали, що через Торонто знову їхатимете. Обов'язково приїдьте з нашими знову сюди.

— А як ми недовго будемо в Торонто? Тільки на аеродромі?

— Тоді дасте знати, і ми з Любою приїдемо хоч на аеродром, — швидко вирішила вона. — А де ти будеш, Любцю, в цей час? — спитала вона подругу.

— Я їду на дачу братової коло Ніагара-Фолс.

— Ми теж поїдемо дивитись Ніагару, — сказав я.

З Стефою мені було так просто, немов ми з нею вчилися в одній школі або вже бували разом влітку десь у піонертаборі. Але мені трохи шкода стало Любу, вона майже весь час мовчала. Невже вона була тут уперше? Адже сюди приїздили з усіх усюд всі українці, а вона жила за кілька кілометрів, та ще ж її брат мав таку шикарну машину! Я згадав Теда, такого не схожого на родичів Стефи. Та ні Люба, ані я не згадували про нього вголос.

— Такий мені жаль, такий жаль, — цокотіла Стефа, — що тато мій ще не повернувся, як би я хотіла, щоб ви, Юрко, його побачили, а він вас!

Я хотів спитати про Любиних батьків, але вирішив, якщо вона нічого не каже, то й мені цього краще не зачіпати.

Діда Стефи з іншими дідами сіли покурити і погомоніти, а я гуляв з дівчатками, вони мене без кінця розпитували.

Я був під враженням палермської сумної пісні, і все дома здавалось мені таким невимовно гарним, і самому мені було дивно, що я з таким запалом про все розповідаю.

ДОЧКА ТА БАТЬКО

(Це від Люби)

Учора в Палермо хвилинами я відчувала себе такою щасливою, як ніколи. Мені було легко, свobodно, усі дивились на мене, немов знали так само, як Стефу. Але ні, не те щоб знали, хто я така, боронь боже, ніхто про це не знав, а просто так ставились, як і до Стефи, як до своєї. Зі мною були Стефа і Юрась. Юрась!..

Я могла сміятися, всміхатися навіть незнайомим, співати разом з усіма. Та раптом наче хтось торкався до мене отруєною голкою, враз усе немов затягалось пеленою, і здавалось — це все мені сниться: і ці діди, котрі сидять поряд і співають так щиросердо, і мила моя Стефа, і цей несподіваний гість з рідного Краю, і пам'ятник Тарасові, коло якого Юрась став раптом замисленим і так дивився на постать Кобзаря, немов звіряв йому якісь потаємні свої думки. Колола мене раптом отруєною голкою дошкульна думка: а що ж я? Я осторонь? Вони всі з Тарасом. А він з ким? Звичайно, з ними! Усіма своїми словами він саме до них звертався: «Роботящим рукам, роботящим умам перелого орать», до цих дідів, де б вони не були... А я? Де ж я? Я повернусь додому, до своїх батьків.

Стефа в музеї та й в цілому Палермо, як удома. І всі, хто туди приїздив. Отак як на свята, певне, колись раніше до найстарших родичів усі збирались... Мені було соромно перед Юрком, що я там уперше. Я спіймала його здивований погляд, коли Стефа мені розказувала і показувала, але він нічого в мене про це не считав. Може, то мені просто здалося? І всі були до мене ласкаві і привітні, як і до Стефи. Ну, Юркові, звичайно, раділи, як найближчому родичеві, і хто міг здогадатися, як мені хвилинами ставало нестерпно гірко, і я боялась, що хтось помітить, хтось прочитає мої думки. Та всі були зайняті цим ясным святом, таким сердечним, проникливим, зворушливим, і, певне, це дуже добре, що душа людини схована від сторонніх очей не за сімома, а за ста сімома замками. Ну, хто, глянувши на моє кругле рожеве обличчя, здогадається, які думки мене точать і які почуття ятрать мою душу!

Інколи я так бажаю, щоб хтось відкрив ці замки, і вчо-

ра хвилинами мені здавалось, що це може зробити Юрко, і мені хотілось цього, але їй страшно ставало, і я намагалась одразу ж знову бути веселою і безтурботною, як Стефа. Правду кажучи, незважаючи на всю «лисячу» хитрість, миле моє любе Доміно далеко відвертіше і безпосередніше за мене. Що їй ховати? Що їй таїти?

Мені здається, коли б у мене все було гаразд, як у Стефи, приміром, я була б іншою, сама собою, бо за вдачею я напевне доброзичлива до людей, я б могла бути веселою в товаристві, я б хотіла добре працювати, щоб бути корисною, потрібною для інших, я б хотіла бути з людьми спокійною, лагідною, щоб неспокій і хвилювання були тільки від улюбленої праці, а не від нез'ясованих взаємин, не від загубленої віри в найближчих. В інших обставинах, напевне, я була б така ж легка і прямодушна, як Стефа. Адже її лисячі витівки далі шкільних веселих пригод не йдуть, а вона такий чесний, прямий, щирий товариш і друг. Що б я робила без неї, без її віри в мене, без її дружби?

Я чула, як мама нещодавно казала татові:

— Ніколи не гадала, що Люба виросте такою замкненою, мовчазною. Адже це було таке веселе, привітне, усміхнене дитя! Пам'ятаєш, люди зупинялись погладити її золоте волоссячко і казали: «Це просто янголятко». А тепер я рідко бачу, щоб вона навіть усміхалась.

— Що ти хочеш? У неї перехідний період. З дитини вона стає дівчиною,— мовив тато.

Між іншим, я помітила, все незрозуміле в дітях дорослі пояснюють «перехідним періодом», так само, як лікарі, коли не знають, який діагноз поставити, кажуть «нерви»!

— Тед мені став далеко ближчим,— додала мама.

Тато тоді зітхнув. Йому Тед з його захопленням своїм модерним будинком, своєю заповзятливою щодо найновіших мод жіночкою, своїм люксовим каром і лялечками-діточками — це у нього все в одну лінію стає — з усім цим він татові зовсім не близький. Тато завжди любив більше мене. Взагалі я думаю, що, крім мене, він не любить нікого, але це зовсім не радісно і не приємно. Колись і я його любила найдужче з усіх.

Я любила, коли він лишався вечорами зі мною, бо мама завжди воліла ходити в гості, в театри, на концерти. Віп сам вкладав мене спати, і я любила, коли він мені співав.

Тато зі мною завжди розмовляв по-українськи і сердився, коли мама переходила на німецьку, адже перші роки життя я провела в Німеччині, в Мюнхені, а пізніше, в Брюсселі, вона наче мимоволі переходила на французьку.

— Чого ти присікуєшся? — відповідала мама татові. — Що за обмеженість? Дівчинка знатиме всі європейські мови. Щось не віриться, що вона повернеться в якісь там Кобеляки або навіть у твою Полтаву чи Київ. Ти вже бачив, що лишилось від наших маєтків. Щодо мене — я не збираюсь.

А я з дитинства вірила, що тато збирається, і для мене Київ був, як Єрусалим для бен-Галеві¹, — недавно я почала читати і дуже полюбила Гейне. Адже він усе життя майже провів на чужині.

Коли тато вкладав мене спати, він співав різні українські пісні, і одну мені завжди було сумно і навіть лячно слухати. Але я про це не казала нікому. Я завжди хотіла, щоб він її доспівав до кінця, і лежала тихо-тихо.

Ой біда, біда чайці-небозі,
Що вивела часняток при битій дорозі.

І я все те бачила, немов увіч, — і роздоріжжя, і чайку з часнятами, і як

Кулик чайку взяв за чубайку.
Чайка кигиче: — Згинь ти, куличе!

Потім, коли я піросла, тато розповів, що чайка — це Україна, і її розривали споконвіку на частки.

У тата було багато книг з історії України, красного письменства, багато він розповідав мені сам і казав, що я походжу з старовинного роду дідичів-українців і що ми обов'язково повернемось, а ворогів України і всього роду людського — більшовиків-комуністів і взагалі «совстів» знищать.

Коли я була уже в школі — я вчилась у Брюсселі не в дуже аристократичній і не в дуже простій, а в «середньо-пристойній» — казала мама зневажливо, — я спитала тата:

— Хто знищить?

— Усі українці, що перебувають зараз поза межами батьківщини, разом з нашими друзями.

— А хто наші друзі? — спитала я.

— Всі, хто проти більшовиків.

— Значить, і Гітлер? — А я вже знала про Гітлера і про війну, адже я ходила із звичайними своїми ровесниками до звичайної «середньопристойної» школи.

Раптом мама сказала досить рішуче:

— Не засмічуй дитині голови. Досить з мене тріумфально повернення на батьківщину в сорок другому році.

¹ Герой твору Г. Гейне.

Я вже стрічала різних людей, я бачила покалічених на війні і в концтаборах, у школі було багато сиріт. Усі прості люди з жахом згадували війну, кляли Гітлера і фашистів. А тато з ними повертався на Україну, про яку сам співав такі жалібні пісні і казав, що любить її над усе...

Я заплуталась. Я нічого не розуміла...

До нас також приходили різні люди. До мами — зовсім нецікаві пані, мені й слухати їх не хотілось. Хоча мама любила мене гарно одягати, возити з собою по крамницях, ательє, але ці дамські розмови — не розмови, а белькотіння, їхня біганина по салонах мод! Мене це не вабило, втомлювало. Батько працював редактором відділу якоїсь газети, звичайно, емігрантської газети, потім працював на радіо. Його робота мені змалку здавалась чимось вищим. Тоді я нічого не розуміла. Та от одні відвідини зробили мене зовсім іншою.

До нас завітав, як попередив тато, один активний діяч українського руху — Стецько Багровий. Тато познайомив його з мамою і зі мною. Поряд з ним тато видавався особливо тонким, вихованим, інтелігентним. А цей Багровий поводив себе так, немов усі дурніші за нього, і тільки він один розуміє все, як треба, а чужі думки його зовсім не обходять. Він дивився важкими темними невеличкими очима просто в очі, і кожен під цим важким поглядом ставав наче зовсім іншим. Він слухав, що йому кажуть, і ніби чув зовсім інше. У нього була міцна червона шия, він так іноді її повертав, наче комірець йому тиснув, і я боялася, що він раптом зірве і комірець, і краватку. І руки в нього були страшні. Червоні, міцні, короткі й грубі пальці, як необтесані цурпалки, а нігті гачкуваті, покривлені. Поряд з ними руки тата, тонкі й випещені, здавались неприродно гарними.

Що могло бути спільного у тата і мами з людиною, в якій такі руки, такі очі, така презирлива посмішка трохи покаліченого рота? Шрам ішов через усю щоку. Мені здавалося, це Басаврюк з гоголівської повісті «Вечір проти Івана Купала». Чого завітав він до нас? Чого тато приймає його так гостинно, улесливо?

Я була б рада втекти вчити уроки, власне, я могла б так зробити, та якась хвороблива цікавість примушувала мене сидіти. Я завжди боюсь того місця у «Вії», де Хомі Бруту шепоче внутрішній голос — не зводь очей, не дивись; а звів, подивився — і почалася катавасія.

От і я сиділа й дивилась на цього Басаврюка.

— За ньеньку Україну! — сказав він і налив собі і всім нам вина в кришталеві келехи, немов він був тут хазяїн.

Так от що спільне! Ненька Україна! Я насторожилася. Мама трималась байдуже. Їй усі розмови про Україну, про батьківщину вже давно набридли, вона ні в що не вірила і ні до чого не прагнула, крім комфорту, сталого добробуту, добропорядного спокою в домі, в сім'ї. Вона про це відверто говорила і навіть пишалась цим.

А чи вірив цьому гостеві тато? Він чокнувся, він випив, і вони повторили. Знаком очей мама мені пити не дозволила, і я була рада цьому.

— За розгром більшовиків. За знищення ворогів України — советів! Одну б атомну бомбочку на них і край. І це буде незабаром, — виголосив Багровий. — Що вони там у Москві хваляться своїми досягненнями і винаходами! В Америці і в Німеччині теж не сплять. Що там вони горляють — «використання атому в мирних цілях», «за цілковите роззброєння!» До «мирних цілей» ми перейдемо, коли випустимо на них парочку таких штучок.

— Але ж після атомної бомбочки і від неньки України не лишитья нічого, — примруживши очі, сказала мама, — сама руїна.

— Хай краще руїна, ніж більшовицька Україна! — заревів Басаврюк.

І тато пив з ним!

Кого ж любив він, коли згоден був улаштувати другу Хіросіму над своїм народом, над своїм Києвом, Дніпром, Полтавою, любов до яких сам же виплекав у мені? І він ще міг інколи обурюватись на маму і казати, що вона стала «циніком»! У мене наче в очах потьмарилось, і я згадала слова тієї старовинної пісні «Ой, біда, біда чайці-небозі», і всі вороги, що шарпали за чубайку бідну кигичку, втілились для мене в образі фашистів, з якими і зараз працює цей Стецько Багровий. Немов бажаючи налякати нас усіх і вселити до себе повагу, народжену острахом, він з гордістю розповідав, як розправлявся з радянськими людьми під час війни, як він мстив їм і не відмовлявся керувати каральними загонами. Йому здавалося цілком природним, що ми будемо задоволені такими розповідями. Мама мовчала, стиснувши губи, а тато... тато пив з ним! Правда, пив більше сам Багровий, а тато лише пригублював, але ж щоразу він також підносив чарку. За що? Щоб знову це було на Україні? За атомну бомбу? За війну? За Хіросіму? Та він же сам обурювався тоді!

«Біда, біда чайці-небозі». Цю пісню написав гетьман Мазепа, який під Полтавою покинув росіян і царя російського Петра, перейшов на бік ворогів і втік після поразки з швед-

ським королем Карлом. Коли тато розповідав про Мазепу, він говорив про нього шанобливо, казав, що гетьман не хотів віддавати Україну на поталу цареві Петру, а мама мимохідь зауважила: «Усе ви плутаєте, як хочете! Мене щось іншому вчили в гімназії. Зрадник він був, цей Мазепа! Щодо мене,— додала вона,— вперше з цими подіями я познайомилася з «Полтави» Пушкіна і плакала за Кочубеєм. Ну, та Любця підросла і сама почитає історію!»

Після відвідин Багрового мама все ж таки сказала татові:

— Будь ласка, не примушуй мене приймати цих катів. Від нього тхне кров'ю і брудом. Невже це ваша опора? Нещасні! — І Багровий більше до нас не з'являвся. Правда, ми скоро переїхали до Канади.

І вже потім, у Торонто, коли ми почали з Стефочкою читати багато радянських книжок і я дуже цікавилась історією взагалі, а не тільки України, я розібралась, хто ж він був, Мазепа, насправді для України. Я не розповідала Стефі про Багрового, мені просто соромно було признатися, хто у нас бував, а коли я їй одного разу сказала, що цариця Катерина закріпачила вільних козаків і взагалі обдурила український народ, Стефа моментально відповіла мені зовсім з інших позицій, і це не було для неї аж ніякою проблемою.

— Хто дурив? Хто закріпачував? Хто пригноблював? Хіба російський народ? Адже він сам потерпав від своїх царів, панів, багатіїв! Хіба наш Тарас не був у засланні разом з росіянами і поляками? А чому ж сталася Жовтнева революція? І згадай, народ і російський, і наш, і інші народи, що тепер у Радянському Союзі,— усі вони були разом в революції, а пани теж разом повтікали і російські, і українські.

— Ну, не тільки ж пани,— сказала я, згадавши того самого Багрового, який там він пан!

— Ті, що за панами тяглися,— переконливо мовила Стефа,— були такі, що зопалу не розібрались, а були й такі, що хотіли нагору виплисти у той каламутний час.

Зовсім по-іншому підходила до всього Стефа. Це їй зрозуміло, адже її батьки зовсім інші, і не вірила я вже, що мій тато, такий знавець історії, не розібрався сам до ладу... Усе навмисно переплутують, перебріхують, щоб підвести теорії, в які самі не вірять. Та я весь час відкладала розмову з татом, мені хотілося більше й більше дізнатися про життя «там». Мені стало так важко вдома. Я не вірила ані батькові, ані мамі, ані, звичайно, Тедові. Отак обставини можуть зовсім змінити характер людини, відучити її всміхатися й бути щирою.

А втім, і з мамою, і з Тедом мені було легше, ніж з батьком. Вони жили якоюсь на поверхні. Модні сукні, модерні меблі. Універсальний винятковий якийсь прилад для кухні. Тедова жіночка, американка з походження, одразу знайшла з мамою спільну мову.

І от зустріч з Юрком. Вечірка у Корчаків. І — Палермо. Палермо! І там я вирішила — досить! Мені вже майже п'ятнадцять років. Я мушу бути щирою і сміливою.

Коли б тільки батько так не любив мене!

Я повернулась пізно увечері і бачила, як він зрадив мені.

— Тед казав, що у нього в гостях були два радянські хлопці,— мовив він, тримаючи мене за руку,— хто вони такі?

— Це хлопці з молодіжного оркестру. Про одного я знаю, що його мати — професор історії у Києві, а другий — з Москви, про нього я нічого не знаю, крім того, що він є старостою оркестру, грає на кларнеті і співає басом.— І додала незрозуміло чому з якимось викликом.— Я була сьогодні в Палермо з Корчаками і з тим хлопцем з Києва.

— А чого ти тобі його до нас не запросити? — спитав тато.— Невже ти не уявляєш, що я б радів юному землякові і гостинно б прийняв його?

«Ні, нізащо»,— подумала я, і не тому, що він побачив би Юрка, я не хотіла, щоб Юрко бачив мого батька!

— Вони завтра їдуть подивитись Ніагару. Я вже з ним не зустрінуся.

Я збрехала. Ми ж умовились зустрітись в Ніагара-Фолс.

Погапо я спала ту ніч. А може, батько змінився і щиро хоче познайомитися з радянським хлопцем? Адже час не стоїть на місці, він змінює людей.

Може, тато переконався, на чій стороні правда? Неможливо ж чесній людині бути з тими, хто прагне нової війни, ще страшнішої, атомної війни, хто знову накликає біду на небогу-чайку, яка вже тепер зовсім ожила, я ж вірю Юркові!

Я згадувала, що побачу завтра Юрася, і мені ставало так тепло, так добре.

Шкода тільки, що не буде мого Доміно.

ВЕЛИКИЙ ШУМ

«ВЕЛИКИЙ ШУМ»

(Знову від Юрка)

Це справді великий шум. Це величезний шум, це велетенський шум. І дивно, що тут, у парку, споруджено павільйони, будинки, як у звичайних курортних місцях, і ходять звичайні люди. Та ще платять майже за кожен крок. Спуститися нижче — долар, пройти далі — долар, ліфтом під водоспад — долар, у вертольоті над водоспадом — долар.

— А от коли кинутися з водоспадом униз — тоді вже вам кілька сотень доларів, — зауважив пан Тадеуш і похитав головою з своєю міною — «що поробиш, як бачите».

Я уявив собі час, коли не було тут парків, людей, бар'єрчиків, балкончиків, а тільки несамовито ревла сама Ніагара і, певне, велетні якісь перегукувалися з берега на берег, гуляли, перекидаючи брили каміння. Я стояв, дивився і не вірив, що це насправді — оця стіна, з якої падає вода, мабуть, з півкілометра у висоту і не менше кілометра завдовжки, і над цією водяною стіною стоїть білий водяний пил.

Не можеш відвести погляду, здається, зараз це видовисько зникне, але ні, вже тисячі тисяч років падає цей водоспад, і плем'я ірокезів, не велетнів, а сміливих індіанських мисливців, назвало його «Ніакаре» — що значить «великий шум».

Може, це й добре, що люди підійшли так щільно до нього, бо інакше і я б не міг тут стояти й дивуватися (тут не личить слово «милюватися», а тільки «дивуватися»). Нижче по течії збудована могутня електростанція і з канадського берега на американський перекинута «Райдужний міст» — легку ажурну споруду, немов райдугу.

Моторний пан Тадеуш зі своєю міною «що поробиш» пояснив, що американці можуть вільно переходити з американського берега на канадський, а щоб перейти з канадського на американський — потрібні візи.

— Але, мої хлопчики, — заспокоїв він нас, — Ніагара з канадського берега далеко ефектніша, смію вас запевнити, я бував на тому боці.

Та цим ніхто з нас не турбувався. Ми були приголомшені, і навіть розмовляти не хотіли, слів не вистачало. Всі тільки зойкали, йдучи берегом Ніагари, від «Райдужного мосту» до самісінької водяної шаленоплинної стіни, до «Кінської підкови».

Боб, який тут не раз бував, усе-таки вважав своїм обов'язком «нагадати», як він сказав, що Ніагара — це ріка, яка витікає з озера Ері і впадає в озеро Онтаріо.

Вона ділиться на два рукави. Ріка судноплавна, але її перетинають пороги перед водоспадом і нижче. Головна перешкода — сам водоспад, тому для пароплавів довелося зробити обхідний канал Уеленд.

Шум, великий гомін ми почули, ще коли під'їздили до невеличкого міста Ніагара-Фолс, і тільки зійшли з автобуса, як вдихнули таке свіже, зовсім морське повітря, немов поринули і викупалися в цілющій воді. Це відчуття надзвичайної свіжості не лишало нас, поки ми були коло Ніагари.

Ми заплатили по долару і йшли стежкою парку повз залізобетонний бар'єрчик над самісінькою прірвою, над бурхливими потоками, що падали з гребеня і бурлили долі.

А долі ми побачили невеличкий катер з людьми в чорному одязі. Я вирішив, що то ченці. Чого вони там? Але виявилось, що то цікаві туристи в чорному гумовому одязі. Пан Тадеуш сказав, що ми можемо також заплатити по кілька доларів і покататися, але оскільки доларів у нас, певне, мало, краще заплатити по одному долару і спуститися під водоспад.

Григорович сказав, що хто хоче, може це зробити, і, звичайно, всі захотіли.

Павільйон, звідки спускалися під землю, був коло тієї велетенської водяної стіни, до якої ми йшли. Раптом пан Тадеуш сказав:

— Хлопчики, у кого є плащі, — одягніть.

Плащів ми не захопили, та й небо було зовсім чисте, але ми всі потрапили під дощик, приємний теплий дощик. Є така частина шляху біля Ніагари, де завжди мокро, ніколи не висихає від водяного пилу водоспаду. Ми з реготом пробігли цей шмат і були мокрі, як цуценята, але швидко під сонцем просохли.

Ми підійшли майже впритул до головного водоспаду, тільки низенький бар'єрчик відділяв нас, і отже диво: нагорі, над водоспадом, і внизу, між цими шаленими течіями, потоками, на маленьких острівцях спокійно сиділи і гуляли пта-

хи, білі морські чайки і якісь інші, аж ніяк не лякаючись і не дивуючись ані шумові, ані потокам.

— Дивись, зовсім як дома, — сказав я Славочці.

— Може, це і є їхній дім.

Ми подивувались на водоспад, і, чесно кажучи, трохи моторошно було, як це ми опинимось під цією масою, під цими тисячами кубометрів води? Але ж цікаво, і потім я уявив, як розповідатиму хлопцям і мамі. Та й безліч туристів спускаються туди — і нічого ж!

Звичайно, розповідаючи, я «згущу барви» страху та небезпеки!

Власне, страху і небезпеки ані найменшої, а щодо подиву — так і «згущати» не було потреби. Ми спустилися ліфтом, одяглися в чорні плащі з капюшонами, взули високі гумові чоботи. Шкода, що не можна було сфотографуватись! Потім спустилися ще нижче, потім пройшли підземними вогкими коридорами і вийшли на малесенький балкончик. Вся маса води падала перед нами густою завісою. Вмить згадав, що я тільки-но бачив її там, нагорі, і вже уявляю, що воно таке, а тепер ось стою під нею і бризки обдають моє лице. Стало справді трошки моторошно. Ми були під усім могутнім водоспадом, якісь безсилі вікчемні піщинки. Та ні ж! Коли б уже люди були такі вікчеми, не поробили б цих ліфтів, мостів, гідроелектростанцій і навіть більше.

Навіть більше... Про це ми довідалися увечері перед від'їздом, а поки що, опинившись знову нагорі, ми відчували себе, хоч це смішно сказати, теж трохи «покорителями степів» і трохи «запанібрата» з Ніагарою.

Збуджені, веселі йшли ми від водоспаду, від «Кінської підкови».

У парку була сила народу, як скрізь на курортах.

У самому місті безліч готелів і мотелів, багато туристів приїздять сюди на своїх машинах, а ще великі автомашини тягнуть на буксирах цілі пересувні будиночки-дачі і встановлюють їх на зелених моріжках.

Парк тут чудесний, у ньому, як і в інших містах, можна погуляти і повалитися на оксамитовій травці, яку підстригають машинами-ножицями. Зараз, після мандрівки під водоспад, нам не хотілося ані сидіти, ані лежати, ми, навпаки, всі були збуджені, йшли купкою, голосно розмовляли, і раптом мене схопив за руку якийсь старий чоловік.

— Звідки ви? — спитав він по-російськи.

— З Києва! — сказав я.

— Та ні, тепер звідки ви, де ви тепер живете?

— У готелі «Ніагара-Фолс».

— Та ні, постійно де живете?

— Та в Києві, я кажу.

Він не розумів.

— Та ви переїхали з Києва, а де ви тут? У Канаді чи в Америці оселились?

— Я ніде не оселявся. Я з Києва тиждень тому і знову поїду туди.

— Саро! — раптом закричав чоловік. — Саро! Соню! Абраме! Швидше сюди! З Києва! Тут з Києва!

Треба було бачити цього чоловіка! Він тримав мене за руки, оглядав, наче я був якимось дивом. Вмить мене оточила вся його сім'я. Підстаркувата жінка, дорослі дочки, тітки, дядьки.

— Він з Києва! Він з Києва! Подивіться на нього! Ні, ви справді з Києва? О! Я звідти ще в одинадцятому році. Ні, я зараз дізнаюсь, чи справді він з Києва? А Поділ? Поділ там є тепер?

— А звичайно, Поділ є. Куди ж він подівся? І Дніпро є, і Хрещатик, — знизав я плечима.

— Боже мій, боже мій! Поділ! Поділ є! Я жив на Подолі. Я жив на Хоревій вулиці.

— І Хорева вулиця є, — випадково я знав добре Хореву вулицю, там живе один знайомий хлопець. Звичайнісінька вулиця.

Стара стояла і плакала.

— Я теж жила на Подолі, на Костянтинівській вулиці.

— Тепер ця вулиця не так зветься, це тепер вулиця Шолом-Алейхема¹.

— Що ви говорите? Боже, ви чуєте, Саро, діти! У Києві є вулиця Шолом-Алейхема!

— Я теж жила там, коло фунікулера, — глибоко зітхнула якась жінка.

— І фунікулер є, — заспокоїв я.

— Може, ви знайдете моїх родичів на Подолі, — благально промовив старий. — З самої війни я не маю від них жодної звістки.

— Тату, — сказала одна з жінок, — ви ж знаєте, фашисти усіх євреїв розстріляли в Бабиному Яру, про це ж писали в радянських газетах.

— А що, як хтось живий, хоч онук племінника, хоч хто-небудь з нашої рідні, — схлипуючи мовив старий.

Він був пристойно, навіть добре вдягнений, видно, це

¹ Після реставрації Подолу іменем Шолом-Алейхема названа вулиця в іншому районі Києва.

пишний багатій, але людина при достатку, і так жалісно заплакав з суму за батьківщиною.

Так важко було це бачити.

— Візьми адресу, — наказав мені Григорович. — Адже були такі, що евакуювалися з Києва, а потім повернулись чи в якесь інше місто переїхали, може, й розшукаєш якогось онука.

Я записав адреси в блокнотик, а в блокноті в мене лежали листівки з краєвидами Києва — новий Хрещатик з високими будинками там, де кіно «Дружба», потім Верховна Рада, проти колишнього Маріїнського парку.

Та найдужче старий і його жінка зраділи листівкам з Володимирською гіркою і з оперою, бо вони були такі ж, як і при них.

— Я ж давно вас умовляв поїхати до Ніагара-Фолс, а ви не хотіли, — переможно сказав старий, так наче коли б вони не приїхали, то обов'язково зустріли б мене! Дивак!

Для нього, видно, було важливіше побачити хлопця з рідного Києва, ніж Ніагару!

Пан Тадеуш багатозначно кивав головою і клінав очима, ніби кажучи: «Я то все добре розумію, куди вам — ви цього не пережили!» Він сказав кілька слів по-єврейськи і повідомив, що у нього жінка єврейка, а сам він з Варшави, і що Варшава, як і Київ, також відбудована, у Варшаві він вже тепер бував, а в Києві, певне, буде і теж допоможе розшукати родичів.

Але він і квапив нас.

— Ще треба, мої хлопчики, неодмінно подивитись музей. Він зовсім як у Лондоні музей мадам Тюссо — я ж там був. І потім треба-таки пообідати.

Чому треба було неодмінно подивитись цей музей, я не знаю. Після живої природи, могутньої стихії опинитися в маленьких підземних кімнатках з восковими фігурами — постатями різних епох і народів, мені не дало ніякої втіхи і задоволення. Може, це й майстерно зроблено — і середньовічний рицар, і різні історичні особи, Наполеон, приміром, і сучасні, та на мене все це справило неприсмне враження, а в кінці, куди не пускають дітей і де показано всілякі середньовічні тортури, допити інквізиції, мені стало зовсім недобре.

«Іх же всіх розстріляли в Бабиному Яру», — пролунали у вухах слова дочки старого єврея. І я згадав не середньовіччя, а сучасні фашистські душоубки, гетто, концтабори, і мені захотілося швидше втекти на свіже повітря, що я й

зробив, знову вийшовши в парк, поки наші були ще в музеї.

Боб також сидів у парку. Я попросив його допомогти мені надіслати телеграму додому. Я вирішив зробити такий сюрприз мамі. Ми з ним повернулися в готель, і я дав коротеньку телеграму з двох слів: «Салют Ніагара».

— Може, у вас замало грошей, то я можу заплатити, — запропонував спокійно Боб, — і ви можете більше написати.

— Дякую, цілком досить!

Я знав, що мама буде дуже, дуже рада. Потім я все-таки спитав, де можна купити стереоскоп, і дуже здивувався, коли він відповів:

— В аптеці.

Справді, неподалечку в аптеці нам показали стереоскоп і пакетики з кадрами Ніагари. Стереоскоп коштував не так уже дорого, чотири долари, я міг купити, але вирішив це зробити пізніше. Тут же в аптеці можна було купити печиво, цукерки і випити кави.

Боб хотів мене пригостити, я відмовився. Треба було йти обідати.

Боб мене дивував. Він нікого ні про що не розпитував, а батьки ж його в Росії! Коли я його спитав, чи хотів би він до нас у гості приїхати, він спокійно сказав:

— Я, певне, з якоюсь туристською групою на той рік приїду.

Сам він викладає в коледжі російську мову, живе окремо від батьків. Батько його, білий офіцер, давно помер, а мати вийшла заміж за американця.

Мені здалося, ні до кого, ні до чого у Боба нема ніяких почуттів.

Усі зібралися в готелі й швидко пообідали. В тому невеличкому залі, де сиділи ми, обідало багато молоді: велика група французьких туристів, студенти, дівчата-спортсменки. Цей готельчик і рестораник при ньому були далеко не першокласними, але ми помітили, що молодь замовляла на обід тільки по одній страві. Ми перегукувалися з ними, піднімали бокали з «кока-колою», бажали успіхів.

Я згадав, що й Люба збиралась сюди приїхати. Але як і де її розшукати? Певне, вони приїхали своєю машиною, але мені не хотілося вештатись на тому майданчику, де стоять машини, та й не сидить же вона там.

Увечері я все-таки сказав Григоровичу:

— Ти пам'ятаєш, ота Люба, біленька з косами, мала сюди приїхати. Добре було б її зустріти.

— Добре, — флегматично відповів Григорович.

— Але ж це неможливо в цій юрбі, правда?

— Правда.

— Так що ж робити?

— По радіо оголосити. Знаєш, як на вокзалах: Любо біленька з косами, вас розшукує чорнявий Юрко. Чекає коло «Кінської підкови».

— А хай тобі грець!

— Ходімо пройдемося, я дам завдання всім іншим, як побачать біленьку з косами, сигналізувати небезпеку.

— Чому небезпеку?

— А хіба це для тебе не небезпека? Та ти не журись. Не дамо свого на поталу!

Пан Тадеуш з найщасливішою усмішкою повідомив, що ми заночуємо тут. Я вже помітив, що він скрізь так улаштує, щоб увечері не їхати.

Ми мали їхати завтра на світанку легковими машинами якогось там об'єднання чи фірми, він пояснив це Григоровичу. Григорович був не дуже задоволений, але Тадеуш доводив, що так буде і швидше, і далеко зручніше, і приємніше і т. д., і т. п., і що це все організує його незамінний помічник Боб. Але ж Боб, на мою думку, нічого не робив, крім того, звичайно, що надіслав мою телеграму і дав мені вичерпну консультацію щодо стереоскопів!

Ми пішли знову дивитись на Ніагару і, замість біленької дівчини з косами, зустріли чорного кучерявого хлопця.

Уже насувались присмерки, на водоспад направили підсвічені різними кольорами прожектори, бурхливі потоки спалахували червоним, жовтим, зеленим світлом. Це була казкова феєрія, але мене, чесно кажучи, вдень у природному освітленні, без втручання театральних ефектів, водоспад вразив далеко дужче.

Саме за тим дощовим місцем, яке ми тепер пробігли якнайшвидше, накрившись хто носовиком, хто газетою,— на одному виступі на сходах ми побачили: сидить хлопець-негр нашого віку і замислено, зосереджено дивиться долу.

Женя хотів блиснути своїм знанням англійської мови, привітався до нього і спитав, звідки він. Хлопець чемно відповів на привітання і назвав якийсь місто. Женья показав на нас і пояснив, що ми з Москви. Хлопець радо усміхнувся, почав розпитувати, чого та як ми прибули сюди. В розмові він кілька разів згадав «Гагарін», «Гагарін», підводив при цьому голову вгору, потім показував на водоспад і на себе. Славочка і Григорович, які теж досить добре знають англійську мову, раптом присунулись ближче до хлопця і поглянули перелякано на нього.

— Що він говорить? Славочко, Григоровичу, перекладіть нам швидше! — цікавилась решта.

Я трохи розумів ті слова, що він каже, та мені здавалось, що я щось плутаю, не може того бути, що я чув!

Славочка повернувся до нас і сказав:

— Він підписав умову спуститися в гумовому балоні з Ніагари.

— Навіщо? Це ж смерть! — вирвалось у Вадима.

Хлопець блиснув очима. Він раптово з зосередженого і замисленого, яким ми його застали, перетворився в збудженого, схвильованого, але зовсім не сумного.

— Я мушу це зробити. Ви радянські хлопці, для вас усі рівні. Я люблю Москву. Я люблю вас. Я скажу вам правду. Я член «Національної асоціації захисту кольорових», і я хочу довести, що чорний, саме чорний форсуватиме і переможе Ніагару, як ваш Гагарін переміг космос!

— А є у вас батьки, рідні? — спитав Вадим.

— Є батьки, брат, сестри, вони добре вчилися, але вже довгий час не мають роботи. Ви ж знаєте, я стрибну — матиму велику премію, рекламу, ми всі одразу розбагатіємо.

— А коли не пощастить? — спитав хтось із наших, хоча, на мою думку, не треба було про це питати.

— Тоді моя сім'я все ж таки розбагатіє, — весело відповів хлопець.

Він попросив у нас, як сувенір, цигарку, і всі простягли йому коробки «Їзбеку», «Москви» з Кремлем — це йому найдужче подобалось.

Ми погуляли всі разом, посиділи в глибині парку, подалі від людей, і тихенько поспівали.

Деякі пісні, наприклад «Широка страна моя родная», він підтягував нам і проспівав дуже цікаві негритянські пісеньки.

— Мені треба йти, — сказав він, поглянувши на годинник, — у мене строгий режим, я просто втік, щоб побути самому.

— А ми перешкодили.

— Що ви, я такий радий! Це, мабуть, на щастя.

— Хай буде обов'язково так! — вирвалось у мене.

Кожен з нас потиснув йому руку і сказав своє ім'я, а він повторював його з легким акцентом і трохи переінакшуючи: Слява, Юрі, Ведім, Джені. Григорович, звичайно, сказав не ім'я, а прізвище, і той ніяк не міг вимовити:

— Дуже трудно, — сказав він, — Хрїхоровиш.

А його звали Авраам. Женья і тут не міг не показати своєї ерудиції і додав:

— Як Авраам Лінкольн.

Наш новий знайомий усміхнувся:

— Це ж на його честь. Він перший в Америці захищав наші права.

Ми почували в тому ж маленькому готелі, де обідали. Вікна наших номерів виходили на подвір'я, куди виходили і вікна того противного музею. Там цілу ніч горіло червонувате світло і стояв шум, не від «великого шуму», а від посиленої подачі «ейр кондишен», так пояснив Боб.

— Певне, щоб воскові фігури не потанули,— додав глибокодумно Женья.

Ніч у мене була неспокійна, власне, не ніч, а сни. Ніколи мені нічого не сниться, а тут весь час верзлося.

Спочатку нічого, я немов знову їхав до Ніагари, знову ми проїздили невеличкі міста і те місто, де на площі в центрі побачили величезний червоний томат. Ми не розібрали, з чого зроблено цей «пам'ятник томату». Здавалось, наче з пап'є-маше, але ні, з іншого матеріалу, з пап'є-маше він би розкиснув.

— Це район, де розводять томати,— пояснив нам пав Тадеуш,— тут живе томатний король.

Потім пішли плантації цибулі, в житті не бачив стільки цибулі, гектари за гектарами, сама цибуля і нічого більше. Тадеуш розпитав шофера і сказав нам:

— Володіння цибульного короля, між іншим, він старий емігрант з України, тут живе на фермі.

— Цікаво,— сказав я.

— Хочете, заїдемо? На півгодинки.

Ми заїхали, і нам дуже зраділи. Важке у мене було враження, хоча у них гарна ферма (аж два трактори та різні машини), але вони розповіли, що працюють всією сім'єю, не розгинаючи спини з ранку до ночі.

— І сама цибуля, сама цибуля перед очима, і все життя як на терезах. Залежимо і від неврожаю, і від фірми, яка скуповує цибулю, і ніколи не знаємо, що з нами буде.

Дружина цього затурканого «цибульного короля» не втримала сліз, дуже просила, щоб ми хоч холодного кисляку в неї покуштували, але ми поспішали.

І от уночі мені снилося, що скрізь на мене наступають плантації цибулі і гуркотять цибулерізки — спеціальні машини, а потім почала шуміти Ніагара, і вже не Авраам, а я повинен стрибнути з Ніагари, а потім мене допитують в кімнаті тортур, яку ми бачили в музеї, я тікаю, падаю непритомним. Ну, одне слово, верзлася всіляка нісенітниця.

Вранці після легкого сніданку нас розмістили в кілька

машин. Боб, коли я виходив на вулицю, почав мене розпитувати про щось, і вийшло так, що я сів у маленьку машину. У ній було лише два місця — для мене і шофера.

З Ніагари линув шум і свіже повітря. Мої нічні примари враз зникли. Усі ми були веселі, бадьорі, тільки я шкодував, що опинився сам, без своїх хлопців.

Траси тут чудесні. Наше маленьке авто вирвалось уперед, і хоч пан Тадеуш, Григорович і Славочка подавали знаки, щоб ми не обганяли їх, та мій шофер, мовчазний і якийсь недоумкуватий на вигляд, не звертав на це ніякої уваги. Ми мчали з недозволеною швидкістю. Спочатку це мені подобалося, така блискавична їзда, та втім, я не хотів неприємностей і доган від Григоровича і Славочки і сказав шоферові, щоб не гнав. Та він не звертав уваги.

Мелькали зустрічні машини на другій стороні шосе. Але раптом мені здалося, що я таки опинився на гребені водоспаду, я знову почув великий шум, все переді мною закрутилося. Далі я нічого не пам'ятаю...

У ПАСТЦІ :

(Від Люби)

«Моя дорога Стефочко! Пишу тобі і благаю долю, щоб ти ще не поїхала нікуди з Торонто і щоб мій лист застав тебе дома. Велике нещастя. Машина, на якій їхав Юрко, попала в аварію. І я бачила. Ми саме їхали туди, до «Ніагара-Фолс». Власне, я побачила, коли нещастя вже сталося. Він лежить у лікарні, недалечко від дачі батьків братової. Мене до Юри не пускають і нікого не пускають. Тато послав туди від себе сестру-жалібницю і дав грошей лікарям. Ця сестра — українка, її звать Олена. Тато колись її врятував і перевіз до Канади. Він каже, що вона йому зобов'язана на все життя і добре догляне Юру. Дорога Стефочко, що б там не було, хай хтось із твоїх навідається до Юрка.

Стефочко, зрозумій мене, як я хвилююсь, і мене до нього не пускають, я навіть не знаю, що в нього. Кажуть — усе буде гаразд, — це ж поняття відносне. Тут мої батьки. Я не можу поїхати в Торонто й побачитися з тобою. Всі хлопці, які їхали з Юрком, але в інших карах, дуже перелякались. Мене віз брат. Він не розгубився, швидко доставив Юрка в лікарню. Тато обіцяв Григоровичу все зробити і давати йому знати. Григорович дуже зрадів мені. Але я сказала Григоровичу, щоб він повідомив тебе, негайно повідомив.

Я не знаю, чи зробив він це, чи зрозумів, чи, може, вирішив, що це просто дівчачі хвилювання.

Я переконаю себе, Стефочко, що ти розумієш усе. І коли б я знала, що насправді з Юрком.

Я неспроможна написати всього, що я думаю і переживаю зараз. Справа, звичайно, не в моїх переживаннях, хай мені буде ще гірше, в сто разів гірше, та я думаю весь час про нього і про його бідну маму. І не думай, що я хвилююсь тільки про його здоров'я. Я чекаю нетерпляче Олену, але вона чомусь не заходить ці дні до нас. Виходить же вона з лікарні!

Напиши мені швидше, напиши обов'язково «poste restante»¹ до сусіднього міста (я туди навідуватимусь щодня на вело), а не на домашню адресу і не на дачу братової. Цілую тебе міцно.

Твоя Люба.

Р. С. Я не люблю Олени».

Це було підкреслено. «Я не люблю Олени».

(Це розповідає Олена)

Я три дні в лікарні і не відходжу від цього бідолашного хлопчика. Я прийшла сюди, коли йому вже зробили операцію, він ще спав. Професор наказав сидіти коло нього, і тільки-но він відкрив очі, сказати, що розмовляти йому не можна. У нього зашите в кількох місцях лице і зараз все забинтоване. Я бачу лише вузьку смугу незабинтованою, закриті очі та кінчик носа, і який він, я не знаю.

Професор сказав, що лишиться тільки невеликий шрам коло вуха і вздовж нижньої щелепи. Кажуть, професор — його викликали з Нью-Йорка, він прилетів літаком — кілька годин з ним морочився, але потім сказав:

«Нічого, ще не одна дівчина за ним умиратиме».

Рука і нога у нього в гіпсі. Таке нещастя!

Мене покликав до себе Андрієвич і сказав: «Олено, я особисто ніколи вас ні про що не прошу, але зараз ви повинні зробити, як свідомо українка і як жінка. Покиньте всі свої справи, всіх хворих, яких доглядаєте, робите їм масажі та інше, і сидіть коло цього хлопця в лікарні. Нікого до нього не пускайте. Він у небезпечному стані, і від догляду залежить його життя».

І от я сиджу над ним... І думаю про своє запапачене життя.

¹ До запитання (англ.).

Отак він, Андрієвич, завжди: «Я особисто ніколи вас ні про що не прошу, але ви повинні...» І я повинна кидати свої справи, свою роботу, яку не так-то легко знайти, коли навкруги стільки безробітних і масажисток, і сестер різної кваліфікації і спеціальностей. Просто з рук виривають кожного привезеного хворого і залюбки заміняють тебе не на кілька днів, а на весь час, а я повинна сама кидати все і робити, що він хоче. Хіба це вперше? Я у нього на побігеньках, я в його руках, я в його владі.

Бо він «врятував» мені життя. Так без кінця нагадує його жінка.

Навіщо він врятував це остогидле життя?

«Ви повинні!», «Ви свідома українська жінка». Яка там я «свідома» жінка!

Коли б я була «свідомою», хіба б я тинялась по світах, хіба б я вийшла заміж за цього бандюгу бандерівця, який, може, вбив моїх рідних, хіба я поневірялась би так із своїм сином? Повернулись же дівчата, яких вивезли разом зі мною до цієї клятої німецької неволі, повернулись же вони додому. Додому! І писали ж мені Одарка і Христина, що й працюють, і вже сім'ї у них, ніхто їм очі не коле, бо не винні ж вони, що їх, як оту худобу, у запечатаному вагоні світ за очі завезли. А скільки натерпілися ми там, скільки на своїх шкурах зазнали, а ще дужче — на своїх душах!

І я могла повернутися. Так я, дурепа вісімнадцятирічна, закохалася в Моріса і, замість рідної України, опинилась у Бельгії, і, здавалось, усе так просто і легко: війна скінчилась, поїдемо до його батьків, поберемося, а потім до моїх, на Україну.

Ні, так у житті не буває, як усе плануєш. Тільки трохи зійди з стежечки — і вже заблукаєш, як у дебрях.

Я й зараз не згадую Моріса злим словом... Ні, що він міг, хлоп'я нерозумне, на два роки старший за мене?

Та й батьки його, власне, нічого. Чужина... Чужина мене заїла, чужа мова, чужі звичаї, занудилась я, гинула... Почалися сварки. Тепер уже й не знаю, хто винний. Мабуть, я сама. Подалася до міста, до Брюсселя. Моріс просив повернутись, не хотіла. Я вже з малим сином була, батько його також Морісом назвав, а я його по-нашому Марчиком, Марком звала. Не хотіли його ані батько, ані дід з бабою мені віддавати, так я ж, як вовчиця оскаженіла, до дитини не підпускала, казала, що з ним до себе додому поїду, а поки що хотіла на якусь роботу влаштуватись. Нічого з того не вийшло. І вже вирішила я знову до Моріса повернутися, як він потрапив в аварію і загинув.

І знову батьки його переказували, щоб до них приїхала або хоч дитину їм віддала, так соромно було в очі глянуть, а хлопця віддати,— про це й мови не могло бути! Я ж усе гадала додому повернутись, на Україну.

Отоді я й зустріла Андрієвича, який рідною мовою зі мною заговорив і по-батьківському так сказав: «Куди ви поїдете, нещасна ви жінка, на яку Україну вас пустять? Без пересадки до Сибіру зашлють, та ще й Марка у їхній дитбудинок одберуть».

І наговорив мені Андрієвич сім кіп вовни, що їде він з сім'єю до Канади, де українців не менше, як на Україні, і син його старший давно вже там оселився і живе в достатку, і я там буду між своїми і ще своє життя влаштую. А чого мені у наймички до чужих людей іти — себто до Морісових батьків, вони ж мені свого Моріса ніколи не простять, та й це вже навіки я від батьківщини одірвусь. І подалась я, дурна, з Марчиком за океан. Отак він мені життя врятував. А тут, у Канаді, за кілька років з великого розуму вийшла заміж за Пилипа, і Андрієвич з Андрієвичкою, як свати, умовляли, улещували. Здалося мені: свій, українець, може, з ним вже удвох повернемось додому. З Морісом у нас лише два роки різниці, ми з ним як дурні діти були, а цей аж на п'ятнадцять років за мене старший. Таким спокійним, статечним здавався, правда, мовчазний і не дуже ласкавий. Та все ж таки хоч і не балакучий, а рідною мовою заговорив, а я її плутати почала — одне слово рідне, два німецьких, це з табору пам'ять, три французьких — з Бельгії, а чотири англійських — це вже Канада привчила, і всі поперекручую, всі не до ладу.

А він же, Пилип, українець. З ним не треба язика ламати. Та от довелося голову поламати, а це гірше, ніж язика.

Від Моріса, першого мого, я й слова поганого не чула про свою батьківщину, про Москву, про Радянський Союз. А цей, Пилип, люття на все дихав, спочатку тільки лякав, як Андрієвич, а потім зовсім розперезався, лаяв і ганьбив усе радянське. А я ж все-таки встигла до війни сім класів закінчити і не немовля була, і як второпала (попервах він мені не признався), що був він у бандерівцях, зрадив наших, перейшов до ворогів, зненавиділа його, не схотіла з ним жити. Але ж через нього, клятого, нема й мені додому вороття. Хто ж повірить — жінка бандерівця!

Заплутала я собі всі шляхи і очі зав'язала і сина свого Марчика до пуття не довела, працює ген далеко від мене, в шахті, і те добре, що хоч десь влаштувався. І нема в мене тут нікого з близьких, хоч і говорять багато українською мо-

вою, та я до них замовкла. Вивчилась я на сестру-жалібницю і рада, що шматок хліба власний є, не з «милосердної допомоги».

Коли-не-коли і Марчику якусь там посилочку надсилаю. Андрієвич каже, що характер у мене важкий, тому я свого життя влаштувати не можу як слід. Та я ж йому не скаржуся. Маю роботу і добре, коли він що наказує — роблю. Адже одна я однісінька за цим океаном. На жінку його і дочку і дивитись тяжко, живуть, як великі пани. Що їм Україпа? Та, наша, де я народилася.

Так він мені життя врятував і в павутиння заплів, що й дихати несила.

Ще в школі, ще дома, вчила я вірш, здається, Лесі Українки, усе я вже забувати стала, та цей вірш навіки пам'ятаю:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Україну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,
Поглянуть іще раз на синій Дніпро,—
Там жити чи вмерти — мені все їдно;
Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востаннє згадати палкі гадки...
Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.

Не думала я, коли жила над Дніпром, бігала пустотливим дівчам до школи, що цей вірш саме про мене написаний... «Ні долі, ні волі»... А в мене і надії нема...

Не знала я нічого, хто цей хлопець, звідки і який із себе — усе ж лице забинтоване. Подумала, чого це так Андрієвич турбується? Може, родич якийсь?

Ну, що ж, хворий — треба доглянуть, це моя робота, бізнес мій нещасний! Дивлюсь на лице у білих бинтах — ані руху. Здається мені, й не дихає. Навіть лячно. Усього довелося мені набачитись і в таборах, і в лікарнях. Що там казати, не раз страшно бувало, та за останні роки трохи відвикла. Більше масажі роблю, уколи — спокійно. А як хворі вередують, то я й уваги не звертаю. А оце знову страшно стало. І найдужче від того, що не бачу, хто, який, усе ж лице в бинтах... Я нахилилась і почула, наче дихає трохи частіше і ледь-ледь чутише, і раптом — очі відкрив, великі такі, темні, карі, немов оксамитні очі, зовсім якісь дитячі, і, мабуть, щось хотів сказати.

— Мовчіть, мовчіть,— швидко сказала я по-українськи і додала по-англійськи: — Keep silence, please! ¹ — і поклала йому руку на лице.

Він дивився здивовано, не розумів нічого, але я бачила, вже отямився.

Мені наказано було, як тільки поворушиться — негайно дзвонити, щоб лікар прийшов. Я так і зробила, а втім, сказала від себе, щоб не хвилювався даремно:

— Ви в лікарні. Вам операцію зробили. Все гаразд, от тільки мовчати треба, щоб шви не розійшлися. Зараз лікар прийде.

Я згадала, адже Андрієвич сказав: «Ви, як свідома українська жінка, повинні доглянути українця», значить, по-українськи розуміє.

Зайшов лікар, я йому сказала, що хлопець прокинувся. Лікар канадець. Він мені пояснив — хлопець потрапив в автомобільну аварію, але, здається, операцію зроблено вдало.

— Увечері дасте йому через ручку їсти, йому спеціально приготують рідину. Я зайду незабаром, не лишайте його ані на хвилинку.

Він підбадьорююче усміхнувся хлопцеві й пішов. Я бачила, що хлопець не розуміє, в чому справа, і пояснила йому, перейшовши чомусь одразу на «ти».

— Не хвилюйся. Ти потрапив в автомобільну аварію, але тепер уже все добре, ти трохи полежиш і знову стрибатимеш. Якщо хочеш їсти — потерпи трошки, я скоро тебе нагодою. Розмовляти тобі не дозволено.

Раптом хлопець так жалісно, так болісно глянув на мене. Що він думав? Що хотів сказати?

У палаті, крім цього хлопця, ніхто не лежав. Друге ліжко стояло порожнім. Взагалі палата була дуже хороша, не схожа на звичайні палати міських лікарень, де стоїть багато ліжок. Це була невеличка приватна лікарня, і я довідалася з розмов сестер і лікарів, коли виходила за ліками і термометром, що за все платив Андрієвич. Чого це він так розщедрився? Мабуть, справді родич або добрий знайомий.

Він сам прийшов другого дня, сів біля ліжка і так говорив, що я перекопалася — добрий знайомий.

— Будь ласка, не турбуйтеся і не хвилюйтеся,— сказав він, погладжуючи хлопця то по голові, то по руці.— Незабаром знімуть пов'язки, вас годуватимуть не тільки медичними екстрактами, а дозволять і чогось смачненького. А коли вам дозволять говорити, когось покладуть на друге ліж-

¹ Мовчіть, будь ласка! (Англ.)

ко, щоб вам не було сумно самому. Олено,— звернувся він до мене,— ви ж добре доглядайте нашого милого земляка. Вона хороша жінка, це наша, українка,— сказав він хлопцеві,— ніхто так, як вона, не вміє доглянути хворих і виконати точно всі розпорядження лікаря. Дивіться, Олено, щоб усе було гаразд, і пікого не пускати без дозволу старшого лікаря.

Але як я не могла не пустити попа, коли він увійшов з таким виглядом, немов стіни перед ним розступилися. Я тільки забелькотіла: «Старший лікар не дозволяє», та він сповелів мене поглядом, і я пізнала отця Феофанія, якого стрічала колись на великдень у Андрієвичів. Напевне, у нього був дозвіл, якщо його чергові сестри відразу пропустили.

Він підійшов до самого ліжка, вийняв хрест, обличчя його стало таким лагідним, як у святих великомучеників на іконах, і проголосив:

— Во ім'я отця і сина і святого духа,— і тільки хотів прикласти хрест до забинтованого лица, як хлопець закрутив головою.

— М-м-м,— тільки почувли ми.

— Будь ласка, не треба,— наважилась я сказати попові,— хворому не можпа хвилюватись, у нього розійдуться шви.

Піп кипув на мене гнівний погляд, проте поклав хрест собі на коліна, сів на стілець біля ліжка і погладив свою слейну бороду.

О, як я ненавиджу цих святених брехунів! Як вони брехали мені, коли я ще вірила, і ніколи пічим не допомогли!

Він заговорив своїм слейним голосом. Він такий актор, цей піп Феофаній, він як говорив у церкві, збудованій українцями, проповіді, так до сліз доводив дурних бабів і мене колись, та тепер я вже не така дурна.

— Чадо моє,— промовив він,— бог врятував тебе від біди, я молюся за тебе. Люди не знають, як у час найбільшої небезпеки бог простягає руки і рятує свою дитину, і хто вірує в нього, тому він більше допомагає.

Хлопець відвів очі до стіни, а потім зовсім їх заплющив.

— Віп спить,— прошепотіла я.— Не турбуйте його тепер. Він зовсім слабкий.

— Олено,— сказав піп суворо, навіть злісно,— ти одвернулась від бога, і бог одвернувся від тебе. Не спокушай одного з малих сих і не втручайся, бо це не твого розуму діло.

Він пішов, і хлопець одразу відкрив очі, в яких був просто жах. Він звільнив ліву здорову руку з-під ковдри і показав, що хоче щось написати. Я дала свій блокнот і вклала

авторучку в руку. Але ж лівою рукою він не міг нічого зробити, виходили якісь закарлючки, і я боялася, що температура в нього підвищиться. Я забрала блокнот і ручку. Але надвечір він знову попросив знаком і з великим напруженням знову почав писати. Я з трудом розібрала, тільки не все: найважливіше не розібрала. Я не розібрала початку, що він написав — «не» чи «на», а далі було «пишіть мамі», і я не знала, чи було «напишіть мамі», а чи «не пишіть мамі».

Що я мала робити? Сказати Андрієвичу? Але ж якщо це така йому близька людина, то він сам знає, що треба повідомити матір. А може, мати знає, а її навмисне не пускають до нього, щоб не хвилювати? Чого ж тоді попа пустили?

Боже мій, я уявила свого Марчика — аварія в шахті, і він лежить десь і просить незрозуміло що — чи «написати» мені, чи «не писати», щоб не хвилювати.

Я нахилилась, поцілувала хлопця і заспокоїла як могла.
— Все буде, як ти хочеш.

Звичайно, я не сказала йому, що не розібрала його бажання.

Коли за деякий час лікар при мені розбинтував лице, я трохи не зойкнула: який же це був гарний-гарнісінький хлопець, зовсім ще дитя, років 17—18.

Професор правду сказав, шви справді були так артистично накладені, що, певне, стануть майже зовсім не помітні, і, звичайно, не одна дівчина умиратиме за цим хлопцем.

Незабаром я мала підтвердження цій моїй дурній жіночій думці, і до чого ж мені стало неспокійно на серці! Здавалося, нездатне воно вже хвилюватися, переживати ні за кого, крім Марчика, заохолодилося воно вже навіки, а виходить, ні — непокоїла мене думка про цього чужого мені хлопця, хоча я бачила, що його міцний юнацький організм все швидко переборює. Лікар був задоволений ним. Інше ятрило моє серце.

До нього знову навідався Андрієвич, і не сам, а з своєю дочкою. Нічого вона мені не зробила поганого, завжди перша віталася, але якась вона замкнена, нічого в ній нема дитячого, привітного, а сама ж дівчинка, підліток. І здається, презирливо вона дивиться на всіх, хто бідніший за її батька! Колись я була хвора, і до того ж на той час без роботи. Андрієвичка надіслала мені нею якихось продуктів і старі свої плаття.

Дівчина прийшла з пакунком, тільки сказала: «Це вам мати передала» — і ані слівця більше. Кивнула головою і

пішла, лишивши пакунок на стільці, немов я не людина, немов я не одною мовою з нею розмовляю.

Я тоді подумала, що навіть у Бельгії мені було краще, не те що з Морісом, а коли я там деякий час на фабриці працювала. Тут, з того часу, як розійшлася з Пилипом, я була між українцями, що кублилися навколо Андрієвичів, як між чужими, хоч розуміла мову, та не розуміла їхньої постійної лайки, їхніх брехень на нашу країну.

Коли ще в школі читали ми про панів, капіталістів, здавалося це чимось давнім, давно минулим, тільки в книжках, а насправді такого нема, насправді тільки як у нас може бути. А воно он як! Пан Андрієвич жив у котеджі в Бельгії, живе в котеджі тут, дружина його лише по крамницях їздить та в благодійних товариствах базикає — тільки й клопоту, його донька вчиться в школі, піде в університет, а мій Марчик працює під землею, а я рада-радісінька, коли день і ніч маю чергувати біля хворих.

Чого б це я приязно ставилася до його дочки? За те, що приносила недоноски та недоїдки?

...Боже мій! Хлопець зрадів, коли побачив Любу Андрієвич! У нього засяяли очі.

Так он воно що!

Сам Андрієвич, видно, був з цього задоволений.

— Добридень, хлопче! Лікар казав, що все йде гаразд. Я був дуже радий дізнатися, що ви знайомі з моєю дочкою. Коли вас випишуть з лікарні, ви поживете у нас, спочинете.

Я стояла в кутку між шафочкою і стіною, і мені видно було очі хлопця і те, як він захитав головою, мовляв, ні, ні, і улесливе обличчя Андрієвича. О! Я його вже не раз бачила таким, це для мене було не первина. Та я раптом глянула на Любу, його дочку, вона стояла за батьком, і я побачила, добре побачила, що вона так само захитала головою, мовляв, ні, ні, ні, не треба!

І стільки тривоги й страху було в її синіх очах!

— Ми ще поговоримо про це. Не хвилюйтесь, — вів далі батько. — Ми все влаштуємо. Вам ще так полюбитесь Канада, що, може, ви зовсім не захочете їхати! — напівжартома сказав він.

«Значить, хлопець не з Канади! — подумала я. — Хто ж він?»

— Ви чудесно відпочинете на дачі з Любочкою. Правда, Любочко, ви добре розважатиметеся з Юрком? Пробачте, я вас називаю попросту, по імені. Адже Любочка сказала, що ви заприятелювали з нею.

Не думайте, у нас є що подивитись у Канаді, а університети й інститути в нас, я певен, не гірші, ніж в Америці, і, можливо, краще обладнані й устатковані, ніж тепер там у вас, у Києві.

Хлопець одвів очі так само, як при попі. Я насмілилась і сказала:

— Хворий втомився. Йому недавно робили перев'язку.

— А,— мовив Андрієвич,— зрозуміло. Спочивайте, ми підемо. Олено, як тільки нашому хворому дозволять розмовляти, розпитайте, чого йому хочеться, ми надішлемо.

Вони вийшли, і я побачила, як завжди спокійна Люба нервується. Не минуло й хвилини, як вона знову вбігла, гнівно глянула на мене (чому?), махнула з серцем рукою, мовляв, все одно, нахилилась над Юрком і швидко-швидко зашепотіла. Я тільки могла розібрати:

— Не треба. Не треба... Стефа швидко буде...

Потім підвелася і, дивлячися мені просто в очі,— навіть уявити не можна було, щоб дівча-підліток так могло дивитися,— мовила:

— Батько забув сказати Юрі, що він сам повідомив його товаришів. Про це я йому й сказала.

Це була брехня. Вона шепотіла зовсім інше, та й чого було шепотіти? Але я зрозуміла, що вона не заодно з батьком.

Я вийшла з нею в коридор. Андрієвича не було, певне, він вийшов уже на вулицю.

— Любо, скажіть, звідки цей хлопець? — спитала я.

— Хіба ви не знаєте? — здивовано й недовірливо спитала вона мене.— Ви не знаєте, що він з Радянського Союзу?

— Боже мій, я нічого не знала!

— Він приїхав з молодіжним оркестром і потрапив в аварію. Ви й цього не знали?

— Присягаюсь життям Марчика, я не знала, хто він! — і раптом у мене з очей полилися сльози.

— І ви, може, не знаєте, що батько хоче умовити його лишитися у Канаді? — глузливо спитала Люба.

— Нізащо! Любо, невже і ви хочете цього?

Люба глянула мені в живі очі і поклала руки на мої плечі. Яке страдницьке лице стало раптом у цієї дівчинки!

— Так я помилилась щодо вас, Олено? Адже я вважала і вас таким ворогом Радянської України, як і ваш чоловік Пилип.

— Хай він буде проклятий, цей катюга. Я — ворог своєї країни? Та коли б не ваш батько і не цей клятий бандері-

вещь, я б навколішках цілувала рідну землю. Ні, я не радію так, як ви всі, пліткам і брехням про неї.

— Тільки не я,— палко сказала Люба.— Олено, збережіть Юру від усього і всіх, збережіть, і я тоді вам повірю.

— Але ж і я мушу вам повірити?

— Хіба для вас ще мало доказів? Скажіть йому, чого від нього хочуть, застерезіть його. А коли я в вас і зараз помилилась, ну, що ж, розкажете про мене батькові, а я вже сама для себе знайду вихід.

— Любо, не говоріть так зі мною.

Ми вірили одна одній. Нам не потрібні були докази.

Я увійшла до Юрка. Він не спав. У нього дуже підвищилась температура. Сьогодні чергував той самий молодий лікар, що був асистентом при операції, містер Генрі,— зараз він веде його. Я покликала містера Генрі і в коридорі сказала, що хворий дуже хвилюється при відвідинах і в нього завжди підвищується температура, коли приходять і розмовляють з ним.

— Що я можу вдіяти! — знизав плечима лікар.— Я сам це знаю. Головне — є суворий наказ нікого не пускати. Вже кілька разів дзвонили з радянського посольства з Оттави, і ми відповідаємо: «Все йде нормально, коло нього лікарі і постійно сестра, розмовляти хворому не можна, і до нього нікого не пускаємо, щоб не погіршало». Сюди приїздили його товариші, їх також не пустили, заспокоїли, що все гаразд. А от для папа Андрієвича — виняток. Що я можу зробити? Адже це приватна лікарня, і я тут не хазяїн.

Мені здалося, це порядна людина і стоїть осторонь того гидкого плетіння, що снує Андрієвич.

— Я вас прошу,— сказала я,— покличте мене, коли дзвонитимуть з посольства або приїдуть звідти. Це важливо для здоров'я хлопця, він дуже турбується про матір.

— А звідки ви знаєте, що він турбується про матір? Адже він не розмовляє.

— Він пробував написати, але лівою рукою, я розібрала тільки «мама». Вона тепер також у Канаді?

— Що ви? Вона ж в Радянському Союзі, вона, здається, професор, так сказав Андрієвич. Я думаю, це родич Андрієвича, тому він і турбується.

Ні, не тому, вирішила я, але не сказала про це. Для мене вже стало зрозумілим, але лікареві я нічого не сказала. Син українського радянського професора, та ще жінки,— який ласий шматочок для Андрієвича і його кодла! О! Він не пезкупиться ні на які заманки, щоб лишити його в Канаді, щоб приїхала за ним мати, щоб її умовити тут лишити-

ся, а потім — виступити в газетах, по радіо — от, мовляв, професор приїхала з радянського раю, і вона вирішила тут лишитися. Коли навіть на дрібноту всяку витрачав він з своїми друзями сили, щоб обплести, то вже для такої здобичі не пошкодує нічого, тут піде в хід і котедж, і машина, й заробітки. А батько? Є ж у нього батько? Хто він? Можливо, яка людина й може спокуситись... Ні, нізачо не допущу я цього! Я не казала цього, а стояла мовчки, немов забувши про містера Генрі.

— Але ж і вас привіз сюди, в лікарню, пан Андрієвич? — насторожено спитав він.

— Що з того? Він знає, що я старанна й уважна на роботі, до того ж українка, отже, можу поговорити з хлопцем.

Де йому, цьому чужому лікарєві, розібратися в наших складних взаєминах!

Я рада була, що з Юрком одна в палаті. Я сіла коло нього і сказала тихо:

— Не хвилюйся, Юрчику, про тебе всі турбуються: і твої хлопці, і з посольства дзвонять. Тобі скоро можна буде розмовляти, і ти мені про все скажеш.

Він повеселішав, коли я сказала про посольство і хлопців. Та коротка була моя радість, що ми можемо віч-на-віч розмовляти.

Другого дня зранку в палату поклали ще одного хворого. Не знаю, на що він хворий, мордяка в нього прездорова. Він сказав, правда, що вже видужує, а лежав на іншому поверсі. Парубок років 25—26, теж українець, але виріс тут і розмовляє по-українськи дуже погано. Може, це знову Андрієвич втрутився в медичні справи і попросив перевести, щоб Юркові тоскно не було?

Я вийшла по ліки, а коли повернулася, хлопець, певне, розповідав якийсь анекдот і сам реготав, а Юра відвернув очі до стіни. Я вже помітила, коли йому неприємно, не хочеться слухати, він дивиться на стіну або навіть заплющує очі. Я певна, що цього парубка навмисне коло Юрка поклали, щоб він його обробляв належно. Що ж тепер мені робити? Я ж не зможу з Юрком одверто розмовляти...

ДОЗОРЦІ НА ВЕЖІ

(Від Славочки)

Коли б не Юрко...

Наше турне закінчується. Ще кілька виступів у Монреалі і — кінець.

Переліт Вінніпег — Монреаль довгий, кілька годин з величюю зупинкою в Торонто. Я сідаю коло віконечка.

— Не дивись долу, краще засни, — як завжди буркає мені Григорович, влаштовуючись поряд.

А мені навпаки — хочеться дивитись.

Я заплющую очі тільки на хвилинку, коли літак набирає висоту, і то більше для того, щоб Григорович заспокоївся. Я знаю, що мені не буде вже кепсько.

Я хочу дивитись, хочу запам'ятати цю країну. Долі пробігають ліси і озера, озера і ліси. Двісті п'ятдесят тисяч озер, з яких тільки сорок тисяч мають назви і занесені на карти. Я бачу їх згори і шкодую, що ми не їдемо автомобілем, щоб дивитись на них зблизька, дихати ними, зупинятися і блукати в зелених хащах.

А може, й ні, так краще, з захмарної височини більше схоплюєш, більше осягаєш всю велич природи.

З височини не бачиш рекламних щитів «кока-кола», а думаєш про первісну незайманість...

«Музика починається там, де слово не здатне висловити. Музика створена для невимовного». Ці слова Дебюссі колись пронизали мене, ще хлопця, своєю простою незаперечною істиною. Навіть найгеніальніші поети несподіваними, незвичайними, вишуканими епітетами не передадуть величі природи, глибини людських почуттів, як хорали Баха і симфонії Бетховена, Чайковського. Слова ніщо перед музикою.

Не терплю питання, яке й тут мене переслідувало: хто ваш улюблений композитор? Не буду ж я пояснювати, чому й коли який композитор стає мені найближчим і найпотрібнішим.

А втім, я розумію, чому молодь тепер захоплюється первозними темпами джазу, пікантними деталями, терпкими сполученнями, вередливістю і несподіваною гармонією. Часом я віддаюся цьому так само, як інколи годинами слухаю, як виконують під гітару Коля і Григорович старовинні російські пісні і навіть циганські романси. Я радий, що послухав тут естрадні концерти, хоча інколи мене дратувало і виконання, розраховане на дешевий ефект, як циркові фокуси, і просто відсутність музики.

Але мені пощастило послухати і старі негритянські спіричуельси — духовні співи. Дивно, що саме ці повні туги і скарг хорові співи, під час виконання яких імпровізували різні варіації, стали джерелом джазів, звичайно, пройшовши довгий шлях. Потроху духовний, релігійний, часто містичний зміст поступався перед цілком реалістичним, побутовим. Але ж скарги і туга лишилися. Бо що могло бути

домінантою у неповноправних, скривджених поколіннях людей? Релігійні співи змінилися ліричними сумними піснями-блюзами. Здавалося, що старовинні інструменти — гонг, барабан — і нові, експансивні — саксофон, туби — імітуючи людський голос, а голос, імітуючи ці інструменти, найкраще висловлюють переживання і почуття. Спочатку це справді був крик душі, обурення, безсилля перед долею, мрії про інше, людське життя, де нема поділу на білих, чорних, жовтих. Між іншим, один старий популярний блюз проспівав нам Авраам коло «великого шуму» про бездомного бродягу, який з розпачем і заздрістю дивиться на швидкі освітлені поїзди, що мчать в інші, щасливі, недоступні краї, везуть багатих, щасливих людей. Співав він і про Стару Ріку — символ далекої батьківщини.

Своєрідна музика, імпровізація під час виконання, такі популярні серед негрів, стали модною екзотикою для білих. Негрів почали імітувати, вносячи безліч фокусів для подиву, ошелешення слухачів. І врешті ці співи виродились у вередливі, дратівливі джази.

Вже не глибокі споконвічні скарги, а мізерні емоції, що роздувалися і дратували нерви вереском труб, завиванням саксофонів, скреготом тромбонів, відповідали смакам слухачів, мали успіх, а музиканти витончували свої витівки для більшого заробітку. Такі джази ми також чули.

Але в одному джазі ми почули кілька імпровізацій на старовинні народні мелодії. Ми розговорилися з маестро — молодим приємним музикантом з Америки. Мені цікаво було послухати його думки про шляхи сучасного джазу. Що не кажи, а молодь скрізь захоплюється джазом. Звичайно, тут і мода, і бажання наслідувати, схиляння перед чужоземцями до потворності, а втім, і в джазах є щось своєрідно вабливе. Ми говорили про боротьбу з «антиджазом» — цим потворним виродженням мистецтва, про злиття в естрадних асамблях джазових імпровізаторів з академічними оркестрами. Це те, що мене давно цікавить.

Він з великим інтересом розпитував про музичне життя у нас, особливо про конкурси імені Чайковського. Після успіху Вана Кліберна вони надзвичайно популярні і в Канаді, і в Америці. Питав, чи бувають у нас конкурси джазів і як взагалі поставлена музична освіта молоді. Славний хлопець. Ми обмінялися адресами, і він сказав, що неодмінно буде в Москві, яка притягає музикантів усього світу.

Та пайдужче я був задоволений, що послухав спів старої індіанки в тій жалюгідній індіанській резервації за Вінніпегом. Всупереч попередженням Тадеуша і Боба, вона спо-

кійно, з ласкавою посмішкою проспівала кілька разів чудесну колискову, аж поки я не записав мелодію і нашвидку слова.

...Коли б не Юрко...

Тільки місяць пробули ми тут, а здається, кілька років, бо така зміна міст, людей, музики!

І музика зближувала найдужче.

От уже інтернаціональна мова!

Я дивлюсь на моїх хлопців.

Майже всі куняють. Усі потомились. А мені не спиться.

Колись, ще у шістнадцятому-сімнадцятому сторіччях була така посада — муніципального музиканта і стража міської вежі, який повинен був не тільки грати сам і відати музикою, але «водночас відбивати години, день і ніч стежити за всіма вершниками і возами, за всіма шляхами, на яких трапиться більше ніж два вершники разом, а також доповідати про пожежу, якщо помітить десь удалині чи поблизу».

На такій посаді був предок Баха. Високий обов'язок музиканта! Хіба він відпав у наш час?

Великі композитори у своїй музиці виявляють глибини душі народної, музиканти ж, майстерні виконавці, передають її, знайомлять з нею весь світ, вони також як ті дозорці, що чатують на вежах. Може, й усі люди мистецтва такі ж дозорці?

Мені, звичайно, здається — музиканти найдужче.

Я знаю, хлопці вирости за цей місяць. Вони й самі не помічають, як змінилися. А я? Хіба я думав, що доведеться відчувати таку відповідальність — не тільки за наші виступи, за наші програми, за якість гри. Безумовно, й за це. Але треба бути, як тим давнім музикантам, ще й дозорцем на вежі...

...Я дивлюся на кожного з моїх хлопців.

Вони добре попрацювали.

От Женька. Він уже не милується так сам собою і не захлинається від своєї обізнаності, бо якраз під час вільних певимушених зустрічей з молоддю після концертів не його книжні формулювання, а прості відповіді Колі, Вадима, Григоровича про наше життя, нашу музику, наш театр більше переконували співбесідників.

А втім для оркестру Женья — скарб. Начинений всілякими знаннями і довідками з мистецтва, історії, він до того ж класичний віртуоз з блискучою музичною пам'яттю і слухом. Він ставить собі мету і досягає її обов'язково, які б технічні труднощі не довелось йому подолати.

Він гратиме по сім-вісім годин кілька фраз, поки сам не буде задоволений.

І все ж таки в музиці йому чогось не вистачає — отого «від бога», як каже наш старий професор, цим виразом визначаючи талант.

«Від бога» — трохи, зовсім у невеличкому масштабі, але «від бога» — є у Колі, хоча він обмежується своєю гітарою і співом у вільні часи і не робить музику справою свого життя. Мені здалося, це є і в Юрка... Він таке ще хлоп'я, але, побачивши тоді у Москві, як він слухав на концерті, як він бере в руки інструмент, я зрозумів, що для нього перш за все — гра, і музика для нього просто щастя. Хоча він, на жаль, ні про що всерйоз не думає. Мене навіть дивує, чому він не вчиться як слід. Мені хотілося з ним поговорити, але ж тут ми весь час були такі зайняті, а у вільні години кожен бажав більше побачити, познайомитися з усім ту-тешнім.

І от через це лихо вся наша цікава подорож захмарилась.

При кожній нагоді Григорович дзвонить до лікарні в те містечко, де лежить Юрко, і відповідь завжди та сама:

«Хворий поправляється, все гаразд, турбувати не можна».

Я дивлюся на Григоровича.

Він, звичайно, не спить.

— Коли б не Юрко... — кажу я.

Він думає те ж саме.

— Ти певен, що до нього навідуються його земляки? Може, пускають до нього, і вони знають більше, ніж ми?

— Це ж лікарня, вона дає офіційну відповідь, — каже Григорович, але певності в його голосі нема.

Кілька хвилин ми мовчимо.

— А ти не думаєш, Григоровичу, — кажу я, — що ми надто мало знаємо наше сучасне мистецтво?

Григорович наче бачить очима хід моєї думки.

— Еге. Я випадково співаю «Дивлюсь я на небо», і коли б не Юрко, ти не включив би цього в програму. Ти правий, Славочко, під час наших декад відбувається якийсь шурум-бурум: «Україна-ненька», «Брати-казахи», «Рідна Грузія» і те де і те пе, загалом усяка екзотика з гопаком і лезгінкою.

— Ти занадто. А вистави в Кремлі?

— А ти вже хочеш, щоб нічого не було? Тобі ж теж цього замало!

— Я хочу, щоб було все. Розумієш — усе! Повага, і увага, і зацікавленість до культури кожного народу, кожної рес-

публіки. Не просто — обійми, аплодисменти, квіти і промови, а щоб їхні пісні були нашими піснями, їхня музика — нашою музикою.

— Тепер ти перегинаєш,— каже Григорович,— хіба цього пема?

— Є, але інколи тільки зовні. Ти мене розумієш. Звичайно, є. Адже поезія Муси Джаліля — наша поезія? Не хочу, щоб були нацмени, хочу, щоб був один радянський народ, хай з різними мовами, різними піснями, але з однією мірою вимогливості, без усяких знижок як для менших. Без поблажливості, але з повагою і увагою. Тоді справді всі рівні.

— Ти чудак, Славочко. Так же воно, врешті, і є,— каже Григорович.— Порівняй, як у нас і як тут. Хіба ці всі емігранти — не політичні, а заробітчани — вважають Канаду батьківщиною, а не просто лотереєю в житті, останньою надією і ризиком? Я кажу не про колишніх хазяїв землі, вимерлих індіан і їхні резервації для показу туристам, а про безліч людей усіх національностей, що подалися сюди від злиднів. А люди тут, правду мовити, роботяги, згадай фермерів, у яких ми були, подивись униз — вони від прерій нічого не лишили.

— А так хотілося побувати в преріях! — з жалем кажу я і дивлюсь у віконечко. Ми пролітаємо над колишніми преріями — тепер вони майже всі розорані і оброблені за останнім словом американської техніки.

— І весь час тут доля кожної окремої людини як на терезах,— каже Григорович,— зараз увесь захід під загрозою посухи, і ці нібито багаті фермери за одне літо можуть стати злиднями — ти пам'ятаєш їхній неспокій, якусь напружену гарячковість у роботі. А в молоді? Тільки й думки, як влаштуватися, як зробити бізнес... Я вже хочу додому,— раптом признається він.

— Тільки з Юрком,— кажу я.

— Звичайно, тільки з Юрком,— повторює Григорович.

«Тільки з Юрком» — це в голові у кожного з нас, і я знаю — ми всі віддаляємо думку, що нам лишилось тут бути ще десять днів.

Ми підлітаємо до Торонто увечері. Нас ніхто не стрічає, бо ми не знали, що тут буде посадка, і нікому з нових знайомих не давали знати, і тому наше прибуття не схоже на перше.

Пан Тадеуш щиро зажурений подією з Юрком і майже не торохтить, що так властиво його вдачі.

Боба викликали до правління фірми. Він відлетів кілька днів тому і, можливо, прилетить до Монреалю. Нам це аб-

солотно байдуже. Ми чули, як Тадеуш докоряв йому наодинці, чому той посадив Юрка одного, з чужим шофером, і хоч особливих почуттів і інтересу Тадеуш у мене не викликає, я вірю, що він зажурений не тільки тому, що боїться за свою роботу.

Йому ніяково перед нами, і він тепер весь час торочить, що в Америці і в Канаді щодня тисячі автомобільних аварій, і переконує, що хірурги тут неперевершені, і Юрко буде живий-здоровий, тільки шкода, що не побачив стільки нових міст, в яких побували ми.

Зараз при посадці він метушиться мовчки, з виглядом жертви чужого гріха.

Дехто з хлопців пішли випити соку в буфет, з'їсти морозива, а я з Григоровичем та іншими вийшли на площу перед аеропортом.

Раптом ми бачимо — по дорозі мчить вело. Що за азартний народ! Вмить виникає згадка — маленьке авто з Юрком, яке гнав шофер з недозволеною швидкістю.

— От ще хтось хоче поламати собі руки й ноги, — каже насупившись Григорович, та раптом починає вдивлятися в велосипедиста. Вже і я чітко бачу невеличку тоненьку постать. Якийсь навіжений хлопчина років п'ятнадцяти. Вело мчить просто на нас, і майже на повному ходу, круто повернувши і загальмувавши, з нього стрибає, вірніше злітає смаглява дівчинка з коротко підстриженим темним волоссям, у вузьких синіх штанах і в білій тенісці.

— Обережно! — не стримавшись, кричу я по-англійськи.

Дівчинка з велосипедом підбігає. Може, їй почулося, що я її гукав? Ні, на мене вона не звертає ніякісінької уваги.

— Григорович! Милий Григорович! — кричить вона по-українськи, але враз переходить на англійську. — Я дізналась, що ви прилітаєте, я так мчала, щоб застати вас! Яке щастя, що ви тут, негайно, негайно їдьмо до Юрка!

Ми всі обступили її. Так, це була Юркова торонтська знайома, я згадав, я бачив її.

— Що ще трапилось з Юрком? — сплотив Григорович.

— До нього нікого не пускають. Власне, пускають, але з наших — нікого.

— Як це з «наших»? Нічого не розумію.

— Адже коло нього пан Андрієвич. Ой, ви ж нічого не знаєте! Андрієвич — один з керівників КУКу, — канадських українців.

— То й ви ж канадська українка.

— Та то ж є велика різниця. КУК — це організація на-

ціоналістів, вони проти Радянської України, проти Радянського Союзу, вони з ким завгодно — західними німцями, американцями, тільки б проти вас.

— Але ж там була ваша подруга, ота біленька, з косами, саме вона їхала з братом, і її брат негайно відвіз Юрка в лікарню,— сказав Григорович.

— Так, вона моя подруга, найближча подруга, і вона зовсім інша, ніж її батьки і брат. Люба й написала мені про все, вона в такому одчаї. Розумієте, Юрся справді добре доглядають і професора з Нью-Йорка викликали, але ж, крім Андрієвичевих людей, до нього нікого не пускають! О! Вони здібні на яку завгодно підлоту, на найхитрішу пастку. Невже ви не вірите мені? — з розпачем вигукнула вона.— Зараз під'їде мій батько, за ним поїхав Богдан,— ви ж його вже знаєте, він підтвердить вам усе. То ж наші вороги схопили Юрка, і невідомо, що витіватимуть. А він же там, у лікарні, серед чужих, зовсім безпомічний... а може, він думає, що то свої, а вони ж гірше чужих!

Як запально доводить вона нам, що на Юрка чатує небезпека, але хіба нам треба доводити?

— Стефо,— говорить Григорович,— звичайно, я поїду з вами, тільки ходіть до телефону, я подзвоню в наше польство.

— Туди подзвонять тато і Богдан. Та подзвоніть і ви,— серйозно згоджується дівчинка.

— Славочко,— каже мені Григорович.— Що поробиш, я повинен їхати до Юрка, ви вже там без мене. Я Колі все передам.

— А як же інакше,— кажу я.— Я сам волів би поїхати з тобою.

— Ідьмо,— звертається до мене дівчинка, і в її голосі звучать якісь дитячі прохальні нотки.— Юрся стільки про вас говорив, він вас так любить.

Я червонію і взагалі ніяковію, і мені стає прикро. Я його майже не знав, мало приділяв йому уваги, чого б це він любив мене? Але попри все вірю цьому, згадавши Юркові очі, як він стежив за кожним моїм рухом під час репетицій і виступів.

Що б я дав, аби поїхати з Григоровичем до Юрка!

— Славі не можна, адже він керівник, диригент, а у нас виступи в Монреалі. Я одразу дам тобі знати,— розуміючи мене, каже Григорович,— а всі справи доручу Колі. І тебе також,— підморгнув він.— Не турбуйся, я подзвоню одразу.

— Шкода, що ви не їдете,— з щирим жалем каже Стефа, простягає мені тонку смагляву руку і міцно тисне мою.

Сумно і тривожно було нам летіти до Монреалю.

Адже ми й гадки не мали про різні там КУЇ, ми були більш-менш спокійні, знаючи, що Юрка доглядають його земляки, про яких з таким схваленням розповідав мені Григорович. І от прошу — земляки землякам різниця!

— Спіть,— наказує всім Коля і, сідаючи коло мене, пошепки, делікатно питає: — Славочко, може, тобі аерон одразу дати?

— Ні, дякую. Знаєш, я вже зовсім добре перенешу польоти,— кажу я.— Це все пусте, в подорожі якось примушуєш себе триматися.

— Колю,— пропоную я,— давай подивимось завтрашню програму, може, дещо змінимо. Адже це останні концерти — треба більше наших сучасних творів.

Мені хочеться розповісти йому про музикантів — дозорців на велі. Але хай це потім.

Поки він розгортає на колінах теку Григоровича, у мене перед очима несподівано виринає тоненька постать на вело. І хоча дівчинка мчала на вело і зараз пекуче літо, раптом спадають на думку рядки:

Сольвейг, ты прибежала на лыжах ко мне,
Улыбнулась пришедшей весне...

І не всміхнулась вона, Стефа, бо була стривожена, схвильована, але колись я на цей вірш Блока написав мелодію, стрімку і швидко, я її нікому не грав і давно забув, а от зараз вона виринала і задзвеніла. *Allegro*.

Коли б не Юрко...

«СПОКІЙНЕ» ЧЕРГУВАННЯ

(Від лікаря Генрі)

Старший лікар поїхав на конференцію до Вінніпега і поклав на мене всі свої обов'язки. Я б нічого не мав проти, якби не ця колотнеча навколо хлопця, який лежить після автомобільної аварії. Я ніяк не можу розібратися, в чому справа. Суворя заборона цілком зрозуміла — нікого до нього не пускати. І в той же час старший лікар видає постійну перепустку одному містеру і дозволяє з цим містером пропускати й тих, хто приходить разом з ним.

Сестра-жалібниця, яку привіз цей містер, дуже дбайлива

і старанна, сама мені сказала, що у хлопця після відвідин підвищується температура, що він нервує і хвилюється, а це ж йому абсолютно протипоказано. Я скористався з свого тимчасового становища і заборонив будь-які візити. Статус хворого — для мене перш за все. Зовсім недоречно перевели туди хворого з восьмої палати, пояснюючи тим, що хлопцеві на самоті нудно. Гадаю, що й тут якісь інші інтереси. Недопустимо і навіть злочинно вплутувати їх у медичні справи.

Не знаю чому, поранений хлопець викликає в мене якусь симпатію, хоча він ще ані слівця не сказав. У нього одверте обличчя і погляд дитини. Між іншим, це вперше я бачу радянську людину. Радянська країна взагалі завжди викликала в мене великі симпатії. Але ж цей містер, що так турбується про хлопця, теж звідти — з України, і другий хворий, якого перевели з восьмої палати, — теж українець. Обидва зі мною розмовляють по-англійськи. Мені важко розібратися в цій заплутаній ситуації. Здається, у них різні генерації емігрантів і всі вони між собою сваряться. Я не знаю і знати не хочу, хто з моїх хворих і їхніх відвідувачів до якої генерації належить, бо мій девіз — лікувати людину, незалежно від того, хто вона. Яке мені діло до їхніх емігрантських справ?

А втім, до цього чорнявого хлопця я ставлюся тепліше, ніж до будь-кого в лікарні.

Нарешті хлопець уже тихо і поволі розмовляє. Я зайшов до нього після основного обходу ще раз, коли ходячі хворі пішли обідати і він був сам. Звичайно, сестра Елен була там. Коли вона відпочиває? Мені здається, вона зовсім не спить і чергує беззмінно.

Бинти з обличчя вже знято, тільки шви заклеєно вузькими смужками.

— Молодець, — сказав я, — скоро можна буде стати на милиці. Будь ласка, перекладіть хлопцеві, — попросив я сестру Елен, і вона заговорила до нього по-українськи. Це дуже красива мова, вона нагадує італійську своєю співучістю. — Спитайте, чи є в нього якісь бажання, які ми можемо виконати в умовах лікарні?

Елен знову переклала, і хлопець не замислюючись щось відповів, а вона сказала мені:

— Він хоче знову бути сам у палаті і щоб нікого до нього не пускали, поки він не видужає.

— Я такої ж думки, — відповів я. — Скажіть, що це ми зробимо,

І я відразу дав наказ перевести другого хворого назад у восьму палату. Може, у старшого лікаря якісь свої взаємини з тим містером, але мене це не обходить, мене обходить лише історія хвороби і статус хворого.

Я ще раз оглянув деяких хворих, перевібив роботу маніпуляційних сестер, призначив деякі термінові ін'єкції, змінив деякі ліки і подумав, що сьогодні день буде більш-менш спокійний. По обіді я сидів у кабінеті, випив чашечку кави, яку чудесно варить старша сестра, і переглядав газети. Не часто випадала така нагода — спокійно переглянути газети.

Даремно я настроївся хоча б на коротенький відпочинок. У двері постукали, і зайшла стурбована старша сестра. Виявляється, приїхала ціла група людей, які вимагають, щоб їх пустили до радянського хлопця.

— Я сказала, що це категорично заборонено, і вони просять побачення з вами.

— З ними той містер, що піклується про нього і привозив професора?

— Ні, цих людей я ще не бачила.

Що ж, я не мав права відмовити поговорити зі мною, але, коли старша сестра пішла, я подзвонив у палату хлопця і попросив сестру Елен, якщо хворому її присутність зараз не необхідна, зайти на хвилину до мене. Можливо, вона знає цих людей, яких я вперше побачу.

Вона їх бачила також уперше. Троє чоловіків і дівчина-підліток років 14—15. Чоловіки були стримані й чемні, а дівча нервувало, поривалось одразу заговорити, але один з них, очевидно батько дівчини, різко її зупинив.

— Ви, прошу, старший лікар?

— Тимчасово заступаю його. Старший лікар вилетів на конференцію.

— Власне, це не має значення. Дозвольте познайомити вас... Це працівник радянського посольства (він назвав прізвище, але російські прізвища не піддаються моїй вимові), це керівник радянського молодіжного оркестру, який зараз виступає в Канаді, а я — житель Торонто, ваш канадський земляк. У вас лежить хлопець, музикант оркестру, ми хочемо дізнатися про стан його здоров'я і побачитися з ним.

— Щодо першого, ми вважаємо, небезпека минула, — сказав я, потиснувши їм руки, назвав своє прізвище і представив Елен як постійну доглядачку хворого. — Заживлення йде нормально, ми гадаємо, днями він зможе стати на милиці. Щодо другого — категорично заборонено.

Адже я сам віддав сьогодні строгий наказ — як же маю перший його порушувати?

— Так ворогам Радянської Країни ви дозволяєте відвідувати радянського хлопця, а друзям ні? — раптом вихопилась дівчинка, і чорні очиці її загорілися, як дві жаринки.

— Стефко, помовч,— суворо наказав батько.

— Я людина далека від політики, не розбираюся у ваших справах,— сказав я.— Після такої аварії, такої травми відвідини йому дуже шкодять, повірте мені... Я зацікавлений тільки в тому, щоб хворий швидше видужав.

— А чи не думаєте ви,— сказав батько дівчинки,— що йому не тільки не пошкодить, а, навпаки, стане легше, коли він побачить свого товариша, а не чужих людей, а головне, дізнається, що його Батьківщина в особі представника посольства турбується про нього, хоче допомогти.

— Пане лікарю! — мовила раптом Елен, і я помітив, як чорняве дівча метнуло в неї злісний погляд.— Містере Генрі, я не маю права втручатися, але мені здається, що цей візит хлопцеві буде тільки на користь.

Дівча здивовано поглянуло на неї й спитало:

— Ви Олена?

— Так, Олена, звідки ви знаєте мене?

— Від Люби.

Я нічого не розумів, і це для мене було зайве.

— Гаразд,— сказав я,— я беру на себе відповідальність. Зайдіть до нього, але не надовго і не всі одразу, по черзі.

— І я? Я обов'язково! Тату, скажи, що я обов'язково! — підскочила дівчинка.

— Стефко, помовч,— знову сказав батько.

Вона розгублено дивилась на всіх, і мені здавалось — от-от заплаче. Але працівник з посольства мовив:

— Стефа зайде обов'язково.

Дівчина враз заспокоїлась і, немов одержавши на це право, показала на молодшого з трьох.

— Першим піде Григорович. Це для Юрася буде найприємніше. Потім — товариш з посольства. Потім я і тато.

Вона зітхнула, паче давала зрозуміти, на яку самопожертву здатна — піти останньою. Я не міг стримати усмішку.

— А той, другий хворий, ще там? — спитав я Елен.— Переведіть його зразу, а гостей я поки що прошу трохи зачекати тут.

Елен вдячно глянула на мене і тільки-но хотіла вийти,

як у дверях зіткнулася з тим містером і його дочкою, що так піклувалися про хлопця.

— Пане лікарю,— обурено мовив цей містер,— мене не пускають до хворого у палату № 2. Я домовився з старшим лікарем, що мене пускатимуть коли завгодно. Адже вам відомо, що я плачу за цього хлопця, викликав професора...

— Пане Андрієвич,— спокійно, але твердо мовив батько дівчини,— гроші за нашого хлопця ми заплатимо самі, я привіз їх.

— Та це справа посольства,— втрутився працівник посольства,— я маю доручення на це.

— Ні,— відповів батько.— Наше товариство вирішило взяти на себе всі витрати на лікування нашого хлопця.

— Який він ваш?! — з неприродним вереском закричав містер Андрієвич.— Цей хлопець з Радянського Союзу!

— З Радянського Союзу — значить, наш! Він з Радянської України, матері всіх чесних волелюбних українців, де б вони не були, куди б їх доля не кинула, якщо вони не зрадили свою матір і не гендлюють нею. Заспокойтеся, пане Андрієвич, це наша справа, а ваша закінчена. Не будемо забирати в папа лікаря часу.

Міцний, високий, одягнений просто, по-робочому, він дивився з неприхованим презирством на цього елегантного вишуканого пана, і той раптом здався мені таким мізерним і схожим на розлюченого пацюка.

Але я дивився з подивом на обох дівчат — вони стояли, міцно схопившись за руки. Містер Андрієвич вислизнув з кабінету, а дочка його так і залишилася стояти з тим чорнявим чортеням.

ТРИМАЙТЕСЬ!

(Від Юрка)

Мені здавалось — я вік лежав у лікарні.

Мені не можна було розмовляти, не можна було читати, та й що б я читав тут?

Можна було тільки думати, думати... та ще слухати ті жахливі дурниці, які говорили мої відвідувачі, а я неспроможний був їм відповісти і послати під три чорти.

Може, потім мені буде смішно розповідати, як до мене прийшов цип і почав розводити свої теревені, але тоді мені стало і огидно, і страшно. Адже я був безсилий щось

зробити. Я був як у полоні, серед чужих. Невже тут до кожного хворого приходять піп? Навіщо? Потім я зрозумів, його до мене підіслали.

Коли я побачив Любу, я дуже зрадив, я зрозумів, що вона з батьком, але швидко збагнув, що її батько, — це зовсім не те, що родичі Стефи, які наче справжні наші рідні. І хоч цей Любин батько був такий улесливий Цукор Медович, мені стало ще страшніше й огидніше.

Він весь час говорив, як буде добре, коли я після лікарні залишуся в них у Канаді «спочивати», а може, й назовсім, адже університети тут, казав він, не гірші, ніж в Америці, і незрівнянні з московським і київським.

Я трохи не схопився з ліжка. Власне, раніше я байдуже ставився до нашого університету, просто я про нього не думав (та й про що я думав?!), і раптом перед моїми очима виник наш університет, наш Київський університет імені Тараса Шевченка, червоний, старий університет, де ще вчився мій дід, мамин батько, і який вона сама скінчила, а поряд — академічна бібліотека, куди я носив в авоськах товсті книги, які брала вона додому, коли писала докторську. А навпроти сад. І Тарас Шевченко стоїть і дивиться на університет, на студентів, на Київ. Мені стало моторошно, що вони — Любин батько, піп — не випустять мене. Що я можу зробити, коли я ані ходити, ані писати, ані розмовляти не можу! Адже в скількох книжках «шпійонських», як презирливо називала мама, розповідається, як обплутують радянських людей, залишають у ворожій країні. Адже казали мені, тільки я легковажно не вдумався, — різні тут українці. Є такі, що, як Стефіні діди, ще до першої імперіалістичної війни подалися на заробітки, щоб не вмерти з голоду. Є, що втекли під час революції, українські дідачі-самостійники. Оце, напевне, і Любин батько з таких. А є й бандерівці, що зрадили вже під час цієї війни. Перші — наші друзі, наші рідні, хоч і за океаном. А самостійники-націоналісти — запеклі вороги. Адже вони проти всього Радянського Союзу, за те, щоб Україна була з німцями, з американцями, з ким завгодно, тільки не з росіянами. Так це ж фашисти! І от не в книгах, не в кіно, я насправді побачив цих зрадників, вони розмовляли зі мною, піклувалися про мене, і я нічого, нічого не міг зробити.

Сестру Олену коло мене поставив Любин тато. Він тут, пашевне, верховодить. Проте Олена п'яких розмов зі мною не вела, навпаки, коли вона помічала, що я серджуся і не хочу слухати, вона безцеремонно випроваджувала всіх.

Так, у мене було багато часу подумати над тим, над чим я ніколи не думав. Дома за мене думала мама. І в школі, в піонерському Будинку або піонертборах все, що казали, мені здавалося таким простим, само собою зрозумілим, ясним, що навіть набридло слухати. Хто з нас, наприклад, слухав доповіді на святах? Хіба не ясно — Радянський Союз, братні республіки, Радянська Україна, хто цього не знає. А тут я думав, з гордістю думав: «Моя Батьківщина», і мені до нестями захотілося додому, побачити Москву, мій Київ. Я заплющував очі, і він височів переді мною! І Дніпро... Я згадав: коли я був зовсім маленький і ми знову повернулись до Києва, мама якось поїхала зі мною на Дніпро. Ми переправились катером на другий берег, на Труханів острів. Була весна, але ще не купалися і народу не було, день видався теплим, і мама дозволила мені зняти сандаліки і побігати по пісочку босому. Я пам'ятаю, який я був веселий і щасливий. Мама умила мене, набравши в жмені води, і сказала:

— Умийся, журавлику мій, дніпровою водичкою...

У неї сльози текли з очей, я не розумів тоді чому, адже так було гарно навколо. Я раптом побачив — з-за кущів вибіг живий справжній зайчик, тоді вона так само зраділа, як і я, і ми побігли вдвох його ловити, але зовсім не шкодували, що не піймали, упали на пісок і сміялись.

Потім, коли я виріс, я часто тікав на Дніпро з хлопцями, а інколи й сам. Я любив переправитися катером на нашу дитячу станцію, поплавати, потім полежати на березі. Мама не знала про це, бо я тікав з уроків. Я згадував, і мене охоплював сором. Як недостойно я себе поводив, як часто викликали маму до школи і соромили за мене. А тепер як вона хвилюється. А чи знає вона? Адже ж зараз я не винний у цій автомобільній аварії. Я думав: коли повернуся — буду зовсім іншим, свідомим. Так соромно було мені тоді на моїй «прес-конференції» у Корчаків.

Адже їм усім здається: радянські люди — це зовсім інші люди, якщо не всі герої, то тільки тому, що не трапилось такої нагоди, але всі спроможні на геройські вчинки, бо свідомі, обізнані, освічені. На їхню думку, на радянських людей треба рівнятись. І от потрапляє до них такий бовдур, як я, який сачкував у школі, волинив, грубіянив, і вся ця честь і слава огортає його. А що я можу зробити? Сказати? Розповісти, як воно насправді є? Так це ж згальбити рідну свою країну, яка для них, як зірка, як маяк, що світить серед темної ночі, а я перед ними був немов відповідальний за все — і хороше, і погане.

Тільки б мені вирватися з цієї лікарні і повернутися додому! І яке я мав право так судити всіх удома, з усіх глузувати, всіх критикувати: і вчителів, і директора, і дядю? Що я сам умів робити і чим я заслуговував на це право?

І от, коли мені стало краще і лікар (між іншим, симпатяга, хоч я його не дуже розумію) дозволив мені розмовляти, до мене в палату помістили ще одного хворого. Спочатку я зрадив, бо він також українець, та я швидко розкусив, що це за птах.

Любин батько, той не прямо, а так, отрувними шпилечками проходився щодо Москви, нашого життя, і так улесливо, обережно малював, як можна добре жити в Канаді і як би мамі, професору історії, тут були б раді всі. А цей парубок — грубезна робота, навіть не порівняти з тим Любиным братом, у якого п'ять холодильників, три кухні і зовсім нема книжок. Тільки цей не такий заможний, хоч і хвалився, що в нього два десятки костюмів і п'ятнадцять пар черевиків.

— Навіщо? — спитав я.

Справді, навіщо?

Попервах, мабуть, щоб зійтися на коротку ногу, він став розповідати всілякі анекдоти, спочатку просто непристойні, а потім політичні, дурні і грубі — про Москву, про Радянську владу.

— Я не хочу цього слухати, — сказав я.

→ Так це ж анекдоти! Може, вам і анекдоти заборонено слухати? Вам Москва усе забороняє! Бідні люди!

Це у них просто прислівка тут: «Москва забороняє», «Москва наказує», «Москва диктує». Дурні! Вони не розуміють простих речей.

— У вас занепала національна культура, — бовкнув хлопець, як папуга, повторюючи чийсь слова.

— А що ви вважаєте культурою? — спитав я.

Він тик-мик — і нічого.

— Скільки у вас театрів постійних у Монреалі, Торонто, у всіх великих містах? — пішов я в наступ. — А кого з письменників ви самі читали?

Нічого він не міг сказати. Як я любив зараз наші бібліотеки, наші театри і особливо філармонію, де бував постійно змалку... Але з цим парубком мені огидно було розмовляти.

Невдовзі, коли він пішов обідати, а до мене завітав мій лікар і спитав, чого я хочу, я сказав — знову бути самому і щоб до мене нікого не пускали. Справді, я не хочу, щоб до мене приходили Любин батько і його посіпаки. Навіть коли тільки слухати їх, і то, здається, зраджуєш все своє.

Мама... Який неуважний, дурний, грубий був я з нею! Інколи навмисне, щоб не здумала обмежувати моєї волі.

А де зараз мої нові друзі, мої хлопці — «лабухи»? Мені тепер здавалось, що я їх знаю давно-давно, з дитинства.

Тепер вони їздять, виступають. Як їм? Навіть коли б очкарика Женьку я побачив, для мене це було б святом. Підвів я їх, звичайно.

Раптом мені знову стало моторошно: в чому справа? До мене заходить тільки Любин батько, до мене помістили цього парубка, видно, його «сателіта». Я зовсім один між чужими, між ворогами! І що мені робити? Як дати знати хлопцям? Невже вони вже скінчили концерти і поїхали?

Парубок якось, підморгнувши мені, кивнув:

— Уже тра-ля-ля, ту-ру-ру, скінчили і додому? А тебе тут залишили. Ну, зрозуміло, — ти ж з України, а вони з Москви, чого вони чекатимуть. Та ти не турбуйся!

Якби я міг, я б пошпурив у нього подушкою.

Однаково в них нічого не вийде! Тільки б мені видужати! Навіть коли мої хлопці вже й поїхали (не можуть же вони через мене лишатися хтозна-скільки), я доберусь у Палермо. В Палермо? До кого? То ж я в неділю там був, і з усієї Канади туди українці приїздили...

Але ж там коло пам'ятника — музей, там наші, вони дадуть знати в радянське посольство, дадуть знати Стефійній рідні і напишуть мамі.

Нічого, хай умовляють, хай балакають, не такий уже я дурний, щоб мене обвести.

Я згадав того старого, що сідав у ресторані завжди навпроти нас, пив свою малесеньку чашечку кави і дивився, не зводячи з нас сумних, по-старечому вицвілих очей.

Коли ми вже зовсім від'їздили, сідали з речами в автобус, він вийшов за нами і сказав раптом по-українськи, як напуганий привіт: «Тримайтесь!» Мені сподобалось, не «до побачення», не «щасливо», а «тримайтесь!» Ну, ми, звичайно, всі йому закивали, замахали. Дивний старик! А я ще думав — шпигун...

«Тримайтесь». Я заспокоївся, коли в мене виник план з Палермо. Але загалом сумно мені було і так самотньо, наче я сам стояв над «великим шумом» і треба було його подолати.

Мій сусід вийшов покурити, тьотя Олена сиділа і щось в'язала. Вона, певне, гадала, що я сплю, я з нею майже й не розмовляв. Вона тільки підійде інколи, погладить по голові і скаже тихо: «Не хвилюйся, Юрчику, все буде га-

разд». І хоч не знаю я, що вона під цим «гаразд» розуміє, здається мені, що вона не з цього кодла.

Раптом задзвонив домофон, і тьотя Олена сказала, що її викликають до лікаря, який заступає старшого.

Вона повернулась дуже схвильована.

— Джек, — покликкала вона мого сусіда з коридора (його звати Яків, — теж мені патріот-українець!), — Джек, я вас зараз переведу до восьмої палати.

— З якої речі? — закомизився той. — Мені наказано тут бути.

Он воно що!

— Хто тут може щось наказувати, крім старшого лікаря? У мене розпорядження вас перевести, а Юрка зараз оглядатимуть. Так що нема чого балачки розводити. Ходімо.

Вона швидко збрала його речі на тумбочці, нянечка захопила постіль.

— Не сумуй, я до тебе обов'язково приходитиму! — кинув мені Джек.

— Зараз до тебе прийдуть гості, — сказала Олена, поправляючи мої подушки.

— Не треба, я ж просив, — мовив я.

— Ну, ти вже потерпи... — всміхнулась вона.

Двері розчинилися, і я побачив... Григоровича! Я злякався, що заплачу від радості. Але і Григорович був недалеко від того.

— Ну, ти, Запорожець, живий? Склеїли?

— Так ви не поїхали... А мені казали...

— Як би ми поїхали без тебе або принаймні не побачивши тебе? Таке вигдав. Та тепер ми вже всі разом поїдемо.

— Я підвів вас дуже.

— Дурпий, хіба ти винен? Я вже себе лаяв, що ти окремо їхав. Краще б я сам!

— Ну, теж дурниці! — ми обидва засміялись. — А як там Славочка, Вадим, Коля, Женька — як ваші виступи?

І Григорович почав докладно розповідати, як їх приймали у Віндзорі, Ванкувері, Вінніпегу, і як «скіксував» Шурка, задивившись на класну дівчину, і що Славочка записав багато нових пісень, а Женька не давав спокою з індіанською резервацією, і вони таки їздили в резервацію коло Вінніпегу. Справді, пан Тадеуш правий — жалюгідне враження.

— Будиночки, як павільйончики, всередині гармидер, як у циганському таборі. Славочка в якоїсь старої індіанки цікаву мелодію записав. Ти ж знаєш, йому ніхто відмовити не може. А ще знаєш, він вирішив увести в нашу програму

українські пісні, і я скрізь виконував «Дивлюсь я на небо». Ти б побачив, що тоді робилося!

— Не забудьте,— перебила Олена,— що там ще відвідувачі.

— Ой, не йди, Григорович! — трохи не заплакав я.— Тьотю Олено, мила, хай Григорович весь час сидить.

І вона, махнувши рукою, прочинила двері, і зайшов чоловік, обличчя якого здалося мені знайомим, тільки я не пам'ятав, де я його бачив.

— Ну, ми трохи знайомі! — сказав він.— В Оттаві, в посольстві бачились.

Як мені добре, як легко було з своїми!

— Ну, як, видужуєш? Не хвилюйся, скоро додому. Ви вже тут доглядайте нашого героя— сказав він Олені.

— Він справді герой,— спалахнула Олена,— ви б чули, як його тут спокушають і як він тримається.

Я здивовано глянув на неї:

— Та що ви кажете, тьотю Олено, ще й справді подумують...

— Я правду кажу. Такий хлопчик, а ціну всьому знає. Хіба це правда, що я знаю ціну?

Я знаю тільки одне: що я радянський хлопець.

— Хай він швидше повертається додому,— проговорила Олена і раптом додала, затуливши руками своє лице: — Коли б я могла також повернутися...

Робітник посольства уважно глянув на неї і мовив:

— А ви зайдіть до нас, поговоримо. Ви ж можете до Оттави приїхати!

І він швидко, на папірці, вирваному з блокнота написав адресу і своє ім'я.

— Що тобі купити на твої долари? — спитав Григорович. Я подумав трохи.

— Стереоскоп. Купи стереоскоп і кадрики з Ніагарою. Як буде приємно мамі! Дядя таки добре порадив.

А останніми прийшли Стефа з батьком. Стефін батько мене поцілував, наче родича.

— Лікар сказав, що як хлопці твої додому вертатимуть, і тобі вже можна буде їхати. Я за тобою сам приїду.

— І я,— вставила Стефа.

— Аякже, це ж вона всю бурю зняла.

— Не я, а Люба,— поправила Стефа,— хай і Люба сюди зайде.

Люба тільки визирала з-за дверей.

— Тримайся! — сказав на прощання Стефін батько, так само, як той старий.

У СІМ'Ї ВЕЛИКІЙ

(Це також від Юрка)

Невже то все трапилось зі мною кілька років тому? Інколи здавалось, що все приснилось, але ж сни минають безслідно, а та подорож була, була і лишила великі сліди. Я з усіма хлопцями подружив на все життя, особливо з Григоровичем і Славочкою. За ці три роки я двічі був у Москві, і як же бучно ми стрічались! Славочка вже закінчив консерваторію і став відомим серед молодих музикантів і як диригент і як композитор, його твори навіть передають по радіо. Він працює в одному молодіжному театрі, і, звичайно, в тому оркестрі грає Григорович, і, звичайно, дивиться за Славочкою, як старший брат або навіть як нянька. Решта хлопців — Вадим, Коля-гітарист і тепер займаються музикою, як своєю другою професією, хто працює, хто вчиться, тільки Женя-очкарик також кінчив музичний вуз. Листуємося ми, звичайно, рідко, тільки на свята. Таж це так близько — Москва й Київ — одна ніч поїздом або півтори години літаком.

Я певен, що навіки в мене дружба і з моїми канадськими сестричками — Стефою і Любою. Від них ми з мамою на свята обов'язково одержуємо поздоровлення з привітаннями від усієї Стефиної рідні. Але не тільки на свята. З їхніх листів, хоча про це написано було кілька слів, немов мимохідь кинуті, я збагнув, що «Люба не живе з батьками», а «докладно про все розкажемо, коли побачимось», а побачимось, коли вони приїдуть до Києва, — а приїдуть вони сюди обов'язково, бо їм дозволили вчитись тут у вузі. Я дуже хочу їх побачити!

Але найглибший слід ця подорож лишила — невидимий, незримий — в мені самому.

Іншими очима дивлюсь я тепер на все, інакше до всього ставлюсь — немов саме я відповідаю за все хороше і погане, що діється навкруги. Я відчув, що таке ставлення і в Славочки, і в Григоровича. Я зрозумів мамину наполегливість в роботі і її колишній острах за мене, що росту я розгойданим, шибайгоголовою. Я зрозумів почуття відповідальності за наше життя, але це почуття аж ніяк не заважало моїй в основному веселій «запорозькій» вдачі. Власне, і запорожці відчували себе відповідальними за весь свій народ!

Я нетерпляче чекав Шевченкового ювілею.

Стефа і Люба, які останній рік писали зрідка, справді лише

на свята, ще в новорічних привітальних листівках повідомили, що Стефін батько, певне, приїде на Шевченківське свято, може, й ще хтось із рідні. Я так хотів побачити моїх канадських друзів, розпитати докладно про дівчаток, показати Київ.

Ще я нетерпляче чекав Славочку й Григоровича, які досі ні разу не спромоглися, на превеликий сором, побувати в Києві і тепер обіцяли обов'язково приїхати. Звичайно, просто до нас.

І вони виконали обіцянку. Вони приїхали напередодні поїздки до Канева.

Мама їхала туди увечері пароплавом, і ми з хлопцями пішли проводити її на причал.

На причалі було святково, багатолюдно, грала музика. Кілька великих пароплавів один по одному відходили до Канева.

Зайшло сонце, запалили вогні на київських горах, і ми до пізньої ночі блукали по парках, а на світанку я з Славочкою і Григоровичем, товариші по університету і вечірній музшколі вирушили ракетю.

Мелькали береги Дніпра, погода була, як на замову, чудесна, і сила-силенна народу звідусюди поспішала до Канева на пароплавах, катерах, ракетах і сухоходом на машинах.

От ми побачили на вершечку гори постать Кобзаря. Ми, як до живого, їхали до нього.

А гора немов була оперезана барвистими стрічками — то шляхом, стежками піднімалися люди з прапорами, квітами, в мальовничому нашому українському вбранні. Такого свята я ще не бачив.

Ми йшли на гору до самого пам'ятника. І от тисячі народу заспівали «Заповіт», — я дивився на пам'ятник, на це море квітів, прапорів, потоки людей і синій Дніпро долу, зараз також різнобарвний від оздоблених пароплавів, катерів, човнів.

Далеко ген-ген линули слова «Заповіту», і кінця-краю не було цим людським потокам, і луна від пісень здавалась мені гучнішою за луну того «великого шуму», що я несподівано почув у своєму житті.

Я замріявся, дивлячись на цю дивовижну картину, співаючи рідні з перших кроків життя рядки, — і як кінця-краю нема «великому шуму», де одні хвили змінюють інші, так і ці чудесні слова найвищої правди передавались і передаватимуться з покоління в покоління. Заклик до єдиної вольної сім'ї на всьому світі.

Мабуть таке піднесення, таке хвилювання завжди пород-

жують єдині думки, почуття, розбуджують єдині спогади,— бо раптом Славочка сказав:

— Мені це надзвичайне видовище здається своєрідним «великим шумом», що відлунює на весь світ. Як здорово, що ми приїхали, правда, Григорович!

І навіть наш Григорович усміхався, як малий хлопець, і з запалом співав басом «Заповіт».

До пам'ятника несли й несли вінки. Великі й маленькі, пишні й дорогі, і простенькі, з щирих польових квітів, з вишитими рушниками — може, вони були ще дорожчі Тарасові, коли б він їх бачив!

До мене протиснулася мама, схвильована, піднесена, як усі навколо.

— Ти знаєш, цілий теплохід гостей з Канади,— шепнула мені мама.— Може, там і друзів побачиш?

Я став не відриваючись стежити за процесією. Усе йшли, йшли з вінками, квітами, прапорами, рушниками.

Та от зашепотіли:

— Канадські українці, канадські українці.

І я побачив, побачив серед тих, хто ніс величезний, розкішний вінок, батька Стефи.

А за вінком у першій шерензі йшла...

— Мамо! Подивись, це бабуся Стефи! Її веде Олена!

Я бачив, як бабуся стала навколішки коло пам'ятника, поцілувала землю і взяла трохи землі в руку, її повели далі. І інші канадці так само робили. Багато з них ставали на коліна, цілували землю або пам'ятник і плакали.

Мені не треба було питати про Стефу і Любу. Вони раптом виникли переді мною знову в українських вишитих сорочках і віночках, як там, у Торонто, тільки вже дорослі дівчата, адже минуло кілька літ.

— Це ж Юрко! Тату, бабуся, дивіться, це ж наш Юрась!

Ми цілувалися з усіма,— і мама, і Славочка, і Григорович.

— Який я радий, що ви приїхали,— не міг я заспокоїтись.— Летіли? Пливли пароплавом?

— Бабуся і Олена пароплавом, а тато і ми літаком,— раділа Стефа.— Вранці сіли, а увечері в Києві!

— Тепер усе близько, і до Канади рукою подати,— засміявся Стефин батько.

— А ми з Любочкою вже лишаємося тут, аж до іспитів,— цокотіла, як і раніше, Стефа.

— Я триматиму на історичний, а Стефа на журналістський,— мовпла Люба і, як і раніше, почервоніла.

Я міцно знову обняв обох і притиснув до себе.

— Ви мені повинні все, все розказати! Який я радий, що ми знову разом,— сказав я так, немов ми справді були все життя разом і тільки випадково розлучились.

Ми всі — я, мама, канадські й московські мої друзі — уже не розлучались все свято, все це прекрасне незабутнє свято, і тут, у Кіаневі, і в Києві були як одна сім'я.

1966 р.

ТАЄМНИЦЯ

Звичайно, він був уже великий хлопець. Адже так часто мати казала йому: «Толю, ти вже такий великий, тобі вже десять років, а ти знову забув принести хліба!»

І до того ж він був піонер.

Недавно, коли вони з Вовою і з Вітею занадто вже галасували, бавлячись на подвір'ї, усі сусіди знову ж таки нагадували про їхній дорослий, солідний вік і при цьому докірливо додавали: «А ще піонери!»

Ні, це насправді вже досить багато для кожного хлопчика або дівчинки, і, напевне, ті два бійці теж вважали його за великого, цілком самостійного хлопця, коли доручали йому таку важливу справу. Чому ж, чому він відчував себе тепер таким маленьким та беззахисним?

З тої хвилини, коли ясного серпневого ранку Вовка зник за рогом вулиці, Толя раптово відчув, що порвалася якась ниточка з усім тим, що було досі. Настало зовсім-зовсім інше життя. Ніби він ішов прямо вулицею, ну, наприклад, цією ж вулицею Кірова, де знайомий кожен будинок, кожен стовпчик: от школа, далі — проти Володимирської гірки — Палац піонерів. І все таке зрозуміле, таке рідне — і Дніпро, і школа, і Палац піонерів. Скрізь веселе товариство: Вовка, Вітя, Слава, Юрко — галасливі, мов гороб'яча зграя. І раптом ніби звернув у якісь страшні, невідомі завулки, що, як уві сні, невблаганно стали йому на дорозі. А він сам — маленький і безпорадний.

Вовка тоді забігав попрощатися, а решта хлопчиків з їхньої зграї розлетілися ще раніше.

Наставала золота осінь, та ні каштани, ні горіхи не приаблювали тепер Толю, як завжди восени. Вони не потрібні

були для боїв з хлопцями, бо на вулицях точилися вже справжні бої. Але найважчі і найстрашніші дні настали тоді, коли наші бійці відходили за Дніпро.

Толя з матір'ю майже весь час сиділи в льоху. Там же ховались і сусіди, пригнічені й сумні. Більше мовчали. Зловісна тиша на дворі, на вулицях лякала не менше, ніж вибухи і кулеметні черги. А тут раптом настала саме така зловісна тиша.

— Мамо, я побіжу погляну, — сказав Толя. Йому вже таки набридло сидіти в темному льоху.

— Чи ти здурів? — спалахнула мати. Але всім цікаво було знати, що робиться в місті, і в той же час страшно було висунутися з льоху.

— Пустіть його, Тимофіївно, — сказала стара Кульбачиха, сторожиха гастроному, яка мала найбільший авторитет серед усіх сусідів.

— Хай, хай іде, — сказав і Онисим Петрович, старий бондар.

— Я зразу ж, тільки гляну та забіжу до хати і хліба принесу, — швидко заговорив Толя і вибіг із льоху.

Нікого, нікого не було ні на дворі, ні на вулиці.

«Що ж це таке?» — здивовано підвів біляві брівки Толя і раптом почув чийсь приглушений голос:

— Хлопчику, хлопчику, біжи мерщій сюди!

Через невисокий паркан між їхнім двором і двором бондаря Онисима Петровича перелазили двоє червоноармійців. Толя підбіг до них.

— Ми останні, — сказав один з них, худорлявий, з чорними очима, — ми останні з нашого полку і останні в Києві. Нас було троє, та одного оце зараз забито... там лежить. — Він показав на двір Онисима Петровича. — Вороги вже займають Київ, а в нас лишилося тільки чотири гранати. Вони ще їх покуштують... Але з нами наш полковий прапор. Збережи його, хлопчику, ми ще повернемось, а як не ми, то наші товариші. Дай тільки слово, що доти нікому про нього не скажеш.

— Чесне піонерське... — прошепотів Толя і взяв у тремтячі руки загорнений в газету прапор. Газета була подерта, і Толя побачив на червоному прапорі кілька мокрих плям. Тільки тоді він помітив, що руки другого червоноармійця, невисокого, кругловидого, зовсім ще хлопчика, в крові.

— Чесне піонерське... — знову прошепотів Толя. І обидва червоноармійці зрозуміли, що це він обіцяє і зберегти прапор, і мовчати, а головне, чекати, поки знову до Києва повернуться вони, бійці рідної Червоної Армії. Худенький, білявий, нічим особливим не примітний хлопчик з палкою відданістю дивився на них блакитними очима і раптом злякано схопив їх за руки і притулився до них:

— Дивіться!..

З гори йшли ворожі танки.

— Ну, бувай! — мовив молодший, кругловидий і додав: — Він на братушку мого схожий... Ходім, Петре.

І вони не сховалися, ні, вони вибігли на вулицю і пішли просто на танки. А Толя заплющив очі... Такий гуркіт лунав навколо від танків, мотоциклів, що він не відрізняв страшною вибуху і, звичайно, не міг бачити, як червоноармійці зустріли гітлерівців останніми чотирма гранатами...

Толя стояв, притулившись до паркану, приголомшений, розгублений, такий маленький і такий дорослий. Нарешті він збагнув, що у нього в руках прапор, радянський червоний прапор, його треба мерщій схвати. Толя швидко засунув його під купу червоно-жовтого листа. «Вночі я заховаю його як слід»,— подумав він і повернувся в лях.

Онисим Петрович чиркнув сірник: Толя стояв з тремтливими губами. Мати схопила його і притулила до себе:

— Що з тобою?

— Фашисти, — ледве вимовив хлопчик.

* * *

Онисим Петрович, старий бондар, що мав невеличкий будиночок по сусідству, був не дуже приємною людиною. У нього в садку росли груша й слива, і він так трусився

над ними, що хлопцям і пройти поблизу не можна було. За садком Онисима Петровича, під самісінькою горою, була стара криниця. З неї ніхто вже не брав води, але біля неї любили збиратися хлопці. Про цю криницю і згадав Толя, коли сидів у льоху. Звичайно, якби був Вовка, він, може б, вигадав щось краще, і взагалі вдвох було б все легше виконати, але тепер треба йому робити самому та ще й так, щоб ніхто не знав і не помітив. Однаково порадитися ні з ким. Мама і всі сусідки в усіх випадках життя радилися завжди з Кульбачихою, але не буде ж з нею радитися Толя про те, що доручили йому, піонерові!

Він сидів мовчки і думав, уперто думав, як зробити краще. За деякий час сказав, що йому треба вийти з льоху. Толя зайшов до своєї хати і витяг з-під ліжка брезентову торбину, в якій мама носила пакунки. Їй вона уже була непотрібна: не буде ж вона тепер служити кур'єром — цього Толя їй не дозволить, хоч вона й мати йому.

Прапор ледь убгався в невелику торбину, довелося просто утрамбувати. Але то нічого: коли прийдуть наші, його можна буде випрасувати. Та хоча в криниці й мало води, все ж вона може промочити торбинку. Смола! Можна залити торбинку смолою — потягти її в Онисима Петровича. Коло дровітні в нього стоїть цеберка з смолою, якою він засмолює свої діжки.

Толя зробив усе швидко, не марнуючи жодної хвилинки. А що, як хто зайде і побачить його за цією справою?.. Він відніс цеберку на місце, знову кинув пакунок у листя і повернувся у льох. Сусіди потроху порозходились, вийшла й мати з льоху.

Вночі було найстрашніше. Але ж пакунок треба було сховати цієї ж ночі, обов'язково цієї ж ночі, бо невідомо, що буде далі,— і якими очима погляне Толя на того круглолидого хлопця, на чорнявого Петра, коли вони повернуться по прапор! Він не уявляв, що саме вони вже не повернуться...

Толя вийшов тихенько, босий, щоб ніхто не почув, хоча

було вже холодно. Цікаво, чи спустив Онисим Петрович з ланцюга свого Букета, як він робив щовечора? На всякий випадок Толя тримав у руці крайчик хліба, який ніхто не захотів тоді їсти в льоху. Проходячи поза садком Онисима Петровича, Толя тихенько шепотів:

— Букетику, милий! — ніби від нього залежала вся справа і все життя. Але шепіт заспокоював і його самого.

«А що, як тут лежить той забитий червоноармієць?» — раптом згадав він. Та однаково треба було йти.

Він обережно спустив на мотузку торбину і вишморгнув мотузку назад. Додому Толя повертався сміливіше: тепер уже коли й спіймають його, — однаково не дізнаються, чого він тут ходив.

Але що це за голоси, що це за шарудіння в будиночку Онисима Петровича? Адже всі знають, що він, як кріт, любить заритися в своє кубло, нікого до себе не пускає далі сіней і ніяких родичів не має.

Толя причаївся.

— Хто там такий? — почув він тихий, але сердитий голос Онисима Петровича. Хлопчик прожогом кинувся до хати.

Гав! Гав! Гав! — вистрибнув з будки Букет. Але замість того, щоб, як завжди, закричати: «Лови! Держи!», Онисим Петрович почав ласкаво умовляти Букета:

— Букетику, тихше, чужих нема, тихше, Букет!..

Удень Толя заглянув у криницю. З води в кутку стирчало тільки вухо торбинки, але що то була торбинка, міг догадатись тільки Толя, а хтось інший, побачивши, подумав би, що то камінь та й годі.

— Чого ти там вештаєшся? — раптом гримнув на нього Онисим Петрович, виходячи на ганок. — Нема чого тобі тинятись по чужих дворах.

— Я, дядю, нічого, я ж до вашої груші й не підходив, — пробурмотів, почервонівши, Толя. Може ж народитися така вредна людина, як отой Онисим Петрович!

Навіть мама сказала бабі Кульбачисі:

— Всіх тепер горе єднає, тільки Петрович ніби і не свій став, а зовсім чужий — ні тобі спитати, ні до хати зайти. Стара ж уже людина, вмирати скоро, а він он який лихий до всіх у такі дні.

— Горбатого і могила не виправить, — похитала головою Кульбачиха.

Але все-таки не сподівались вони від бондаря такого ганебного вчинку, як оце стався сьогодні вранці.

І мати, і Толя, і баба Кульбачиха бачили, як у двері до Онисима Петровича постукали есесівці.

— Добре, що не до нас, — прошепотіла мати.

— Хай мине лиха година, — перехрестилася Кульбачиха.

Петрович вийшов на ганок, спустив окуляри на кінчик носа і, поглянувши на них, заговорив по-німецькому.

— Він же в імперіалістичну в полоні був, — прошепотіла Кульбачиха. — Навчився...

І раптом Петрович зійшов з ганку і повів есесівців... просто до їхньої хати.

Він ішов мовчки, поважно.

— От до вас на постій, Тимофіївно, — сказав він.

— Соромно вам, Онисиме Петровичу, — тихо сказала мати, — я бідна вдова, мене нікому захистити.

— Нічого, нічого, Тимофіївно, — сказав Петрович тоном, що не припускав заперечень. — Нічого вам не станеться. — І додав: — Тільки малого свого спиніть, хай панів німців не дратує і язиком зайвого не ляпа.

Яке страшне життя почалося! Чи думали вони, хлопці, колись, сидячи навколо піонерського багаття, або проходячи в лавах на Першотравневих і Жовтневих святах, або на уроках в школі, що доведеться пережити таке приниження, таке жахливе лихо.

Фашисти ходили по Києву, фашисти ходили по їхній улюбленій Володимирській гірці, по їхній вулиці, троє ненависних фашистів жили в їхній кімнаті, а вони з матір'ю спали на кухні. І мати мусила носити їм воду, варити для

них і мовчки терпіла всі образи. Толя намагався не сидіти дома, щоб не бачити їхніх самозадоволених пик. Але куди було подітися? Скрізь були вони, ці сірі ненависні постаті в круглих касках. Поки що вони обминули на їхній вулиці тільки будинок Онисима Петровича, але ж Онисим Петрович нікого не пускав до себе.

— Бреше старий, — шепотіла Кульбачиха, — що до нього сестра з Білої Церкви приїхала і на тиф захворіла: у нього ж ніколи сестри ніякої і не було.

А! Вона нічого не розуміла, ця Кульбачиха! Толя одразу збагнув, що Онисим Петрович — просто зрадник, недарма ж він белькоче по-німецькому.

Але одного разу, коли вже випав сніг і Толя вирішив поглянути, чи все гаразд в його таємничій схованці, він побачив у маленьке віконечко у хаті бондаря чийось постать. І зовсім це була не сестра, бо зовсім не жінка, а чоловік.

Толя вирішив простежити, в чім тут справа, і того ж вечора побачив, що з Онисимом Петровичем на ганок вийшла... жінка, висока, запнена у велику хустку, у кожусі та чоботях. Вони мовчки поцілувалися. Може, й справді то була сестра? Але раптом сестра сказала зовсім чоловічим голосом:

— Дякую за все! Ще побачимось!

Онисим Петрович затулив їй (чи йому?) рота і замахав руками. Жінка пішла собі, а Онисим Петрович довго-довго стояв замислившись на своєму ганку.

* * *

Страшенно пригнічувала самотність. Самотність найбільше була через те, що нікому не можна було сказати про свою таємницю. Але ця таємниця і підтримувала його в ці страшні, жажливі два роки.

Ага, ви гадаєте, погані недолюдки, що ми вам скоримось, повіримо, що ви тут навіки? А от радянський піонер Толя заховав у старій, забутій криниці прапор Червоної Армії, і він його віддасть тим бійцям, що доручили йому зберегти.

«Коли б вони були живі, коли б тільки саме вони були живі!» — думав інколи Толя. Він навіть не знає, як звуть того кругловидого, з таким дитячим, безвусим обличчям. Він казав, що Толя схожий на його молодшого брата...

Життя справді пливло тепер страшними, темними завулками. На гору Толя давно вже не виходив, по своїй вулиці він теж не ходив, бо гітлерівці ловили людей і одвозили їх до Німеччини. І він, і мати, і всі сусіди пробиралися таємними стежками, ярами, чужими садками, і Онисим Петрович тепер уже не лаявся, коли проходили повз його грушу й сливу. Він став ніби байдужий до всього і одного разу навіть сказав Толі:

— Чого ти слив собі не набереш? На, понеси матері.

«Щось велике в лісі здохло», — подумав Толя, недовірко дивлячись на гостру борідку й окуляри старого бондаря.

Він тепер не працював і в розмовах з сусідами завжди згадував, що йому вже сімдесят п'ять літ і він старий і німецький, хоча й мати, і Кульбачиха добре пам'ятали, що до війни йому було тільки шістдесят два і він завжди любив молодитися.

— Хитрий старий! — сказала баба Кульбачиха, але не так уже сердито.

І якось Петрович сказав, ніби між іншим:

— Узяли Полтаву... Полтаву червоні взяли.

І не можна було зрозуміти, чи зрадив він, чи тільки випитує, і ніяк не могли вирішити ні мати, ні Кульбачиха, чи слухати його, чи ні, коли він прийшов одного вечора і, спустивши окуляри на ніс та оглянувши всіх підозріло, сказав:

— Ховатись треба. Всіх до Німеччини гнатимуть. Відступають. Близько червоні. Треба за криницею печери викопати.

— Не треба за криницею! — схопився Толя.

— Чому не треба? — здивувався Петрович.

— Близько... — забурмотів Толя.

Петрович пішов до себе, а мама й Кульбачиха та сусідка Надя з малим Юрчиком на руках і ще сусіди цілу ніч сиділи й думали. Нарешті Кульбачиха сказала:

— Двом смертям не бувати! До Німеччини не піду, хай хоч повісять! Може, таки переховаємось. А як піддурює старий чорт, виказати хоче, так хай він пропаде з своєю сестрою і з онуками і з правнуками! Хай щастя не діжде!

І понесла, і понесла, ледве мати спинила її.

Другого ж дня почали копати яму під горою.

«Отак ми і зробилися печерними жителями!» — подумав Толя, згадуючи книжку про доісторичні часи, що читав у школі.

Іноді вилазив Толя в бур'яни. Над ним височів Київ — колись прекрасний, рідний, тепер такий зруйнований, страшний.

Фашисти ходили з своїми собаками і ловили людей. Отоді тремтіли всі печерні жителі. А Букета, який загарчав, фашисти застрелили. Толя навіть не повірив своїм очам, коли Онисим Петрович трохи не заплакав.

— Толю, — сказав він старечим, тремтячим голосом, — давай вкинемо Букета в стару криницю і закидаємо її камінням — адже викопати яму зараз нікому.

— Ні, ні, не треба, — благально заговорив Толя, — не треба в криницю.

— Чому? — здивувався Петрович.

— Я краще вночі викопаю яму.

І справді викопав яму. Мати сердилась: «Через собаку наражатися на небезпеку, коли таке робиться навколо!» А навколо справді було «світопредставління», як казала Кульбачиха. Київ палав. На Дніпрі і над Дніпром, у повітрі, йшли страшні бої.

— Нічого, нічого, — заспокоював усіх Онисим Петрович, — ще трошки, трошки потерпіть...

Вони сиділи в ямах аж сорок днів. Говорили пошепки і вилазили тільки вночі по їжу, яку приховали тут же недалеко і якої вже не вистачало.

— Жовтнєве свято завтра! — згадав Толя і заснув з думкою про щасливі минулі дні. Чи настануть вони ще коли?

Вранці він вибіг з печери і своїм очам не повірив: по вулиці Кірова вгору бігло кілька червоноармійців.

— Наші! Наші! — закричав він несамовито. — Наші! Наші! Вилазьте з нір!

Але люди ще не вірили такому щастю. Тільки Толю вже не можна було вдержати на місці — він бігав туди й назад і раптом побачив, що якийсь високий боєць із зіркою на кашкеті, із зіркою на грудях стукає нетерпляче до Онисима Петровича.

Толя кинувся до печери.

— Онисиме Петровичу, до вас червоний командир, чесне піонерське...

І яке ж було його здивування, коли старий Петрович і гість кинулись один одному на груди. Кімната Онисима Петровича сповнилась людьми, і він усіх-усіх пускав до себе.

— Дозвольте рекомендувати, — сказав він, хитро підморгуючи гостеві, — оце і є та сестра з Білої Церкви, що хворіла на тиф, коли вороги зайняли Київ.

Усі здивовано дивилися, чи не збожеволів старий з радості.

— Було так, — сказав дорогий для всіх гість. — Нас лишилося троє. У нас було чотири гранати і наш полковий прапор. Ми хотіли його зберегти, але куля влучила мене, і я впав непритомний отут, у дворі Онисима Петровича. Вночі він підібрав мене, переніс до себе і доглядав, поки я не одужав, а всім казав, що у нього сестра хвора на тиф.

— От хитрий, старий шкарбун! — не витримала Кульбачиха. — І ні пари з вуст. Та ми б же допомогли вам, Петровичу!

— Жінки як ті сороки — враз усім би рознесли по секрету, — засміявся Петрович. — От, синку, — звернувся він до Толі, — учись зберігати військові таємниці.

Толя спалахнув і, ні слова не вимовивши, вибіг з хати.

Чи стирчить ще в криниці вухо торбинки?

Він прив'язує міцний мотузок, на якому Кульбачиха вішала білизну, до старої груші і обережно спускається в криницю. Ой, як важко спускатися по слизьких цямринах! Але він добре роздивився їх ще раніше.

Так, третя... тепер стати лівою ногою, тепер правою. І чому він не покликав з собою командира та дядька Петровича? Ні, ні, він сам хоче дістати! Як він мріяв ці страшні два роки про цю хвилину! Толя намацує вогку замулену торбинку і раптом відчуває, що сили його зраджують.

— Мамо! Мамо! — з останніх сил гукає він: — Мамо!

Мати саме вийшла на ганок, вона вмить опинилась коло криниці.

— Рятуйте! Толя в криницю упав! — закричала мати.

Всі вибігли на подвір'я.

— Тягніть мотузок! — почули слабкий голос Толі.

Командир потяг міцними жилавими руками мотузок, і хутко перед очима усіх з'явився, як водяник, брудний, мокрий Толя з якоюсь великою чорною каменюкою за пазухою. Це була торбинка.

— От... ваш полковий прапор, — через силу вимовив Толя. — Його дали мені сховати Петро і ще якийсь кругловидий, а самі побігли кинути гранати під танки.

— Альошка?! — закричав командир. — Петро й Альошка!.. Так вони загинули як герої? — І він опустив голову.

— Несіть, несіть хлопчика в хату, — хвилювалася мати.

— Дитина ж застудиться, воно ж мале ще! — метушилася Кульбачиха.

— Але як уміє зберігати військові таємниці! — похитуючи головою, мовив Онисим Петрович.

А Толя зовсім не збирався застудитися. Він швиденько переодягся, і за кілька хвилин вони всі — і командир, і Онисим Петрович, і навіть мама з Кульбачихою — пішли до штабу.

Червоний прапор, политий кров'ю, пробитий кулями, зійшов зорею на вулицях визволеного Києва.

З М І С Т

РІДНІ ДІТИ

Історія цієї повісті	5
Листи	9
Листи	25
Ліна	32
Палата № 5	82
У малят	101
Депутат міськради	134
Тоня і Світланка	146
Катя	197
Прізвищ нема	215
У далекому морі	228

ВЕЛИКИЙ ШУМ

Найдовший день	235
Торонто — місто зустрічей	264
Великий шум	305

Іваненко О. Д.

I-18 Твори в п'яти томах. Т. третій: Повісті. Для серед. та ст. шкіл. в. / Іл. А. І. Резниченка; [Оформл. Л. А. Кацнельсона].— К.: Веселка, 1985.— 348 с., іл.

До книжки увійшли дві популярні повісті: «Рідні діти» — про долі радянських дітей, визволених з фашистських концтаборів, і «Великий шум» — про поїздку радянського молодіжного оркестру в Канаду, про те, як несподівані пригоди змусили юного київського музиканта по-новому поглянути на світ.

I $\frac{4803010200-018}{M206(04)-85}$ 224.85.

У2

Оксана Дмитриевна Иваненко
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ПЯТИ ТОМАХ

Том третий
Повести

(На украинском языке)

Для среднего и старшего
школьного возраста

Иллюстрации

Абрама Исааковича Резниченко

Оформление

Леонида Абрамовича Кацнельсона

Киев «Вэсэлка»

Редактор И. Т. Бойко

Художний редактор В. Ю. Тернавський

Технічний редактор Л. В. Маслова

Коректори П. М. Коваленко.

З. І. Калиниченко

Информ. бланк № 3234

Здано на виробництво 01.06.84. Підписано до друку 03.10.84.
Формат 84 × 108/32. Папір друкарський № 1. Гар. звичайна
нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 18,48+4 вкл.
(0,42)=18,40. Умовн. фарб.-відб. 20,37. Обл.-вид. арк. 20,59+4
вкл. (0,40)=20,99. Тираж 50 000 пр. Зам. 4—1656. Ціна
1 крб. 20 к.

Ордена Дружби народів видавництво «Веселка»,
252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057, Київ, Довженка, 3.

*Видавництво «Веселка»
засноване в березні 1934 року.*

*Щороку випускає 240—250 видань
загальним тиражем
41 мільйон примірників.*

*Видає
українську літературу,
радянську й дожовтневу,
літературу народів СРСР
та країн
соціалістичної співдружності,
твори
прогресивних письменників світу.*

*Перекладає
літературу з 49 мов народів СРСР
і 40 мов зарубіжних країн.*

*Експортує
книжки в 128 країн світу.*

